

CHRIS WILL

Fort Everdingen en Werk aan het Spoel

Van bijzonder defensiesysteem tot militair werelderfgoed

Afbeelding voorzijde: Militairen met een '6 veld' geschut op Werk aan het Spoel tijdens de mobilisatie van 1939-1940. Foto uit het album van fortcommandant Gerrit Jansen (zie pagina 46). Regionaal Archief Rivierenland, Tiel
Foto's achterzijde: Toeristische richtingaanwijzers. Chris Will, Everdingen | Een doorkijk op Werk aan het Spoel uit het album van Gerrit Jansen. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Springlevend verleden

Culemborg is een mooie, historische stad in het groen. De fraaie ligging aan de rivier de Lek bepaalt mede de kwaliteit van de stad. De vele actieve en betrokken inwoners dragen eraan bij dat Culemborg een fijne stad is om te wonen, te ondernemen en te recreëren. Toeristen weten onze stad steeds vaker te vinden.

In het buitengebied van Culemborg is de combinatie van historie en water nog steeds heel goed te zien. Met de hulp van de actieve vrijwilligers van de stichtingen Honswijk-Everdingen en Werk aan het Spoel is het gebied met de forten toegankelijk gemaakt en blijft de geschiedenis springlevend.

Aan dat springlevend houden van de geschiedenis draagt het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden natuurlijk enorm bij. Voet koestert de geschiedenis van Culemborg. En, minstens zo belangrijk, de vrijwilligers van Voet geven hun kennis op een enthousiaste manier door. Door deze verhalen te blijven vertellen, koesteren we ons verleden en geven we deze door aan toekomstige generaties. Net zoals we prachtige monumenten een hedendaagse invulling geven.

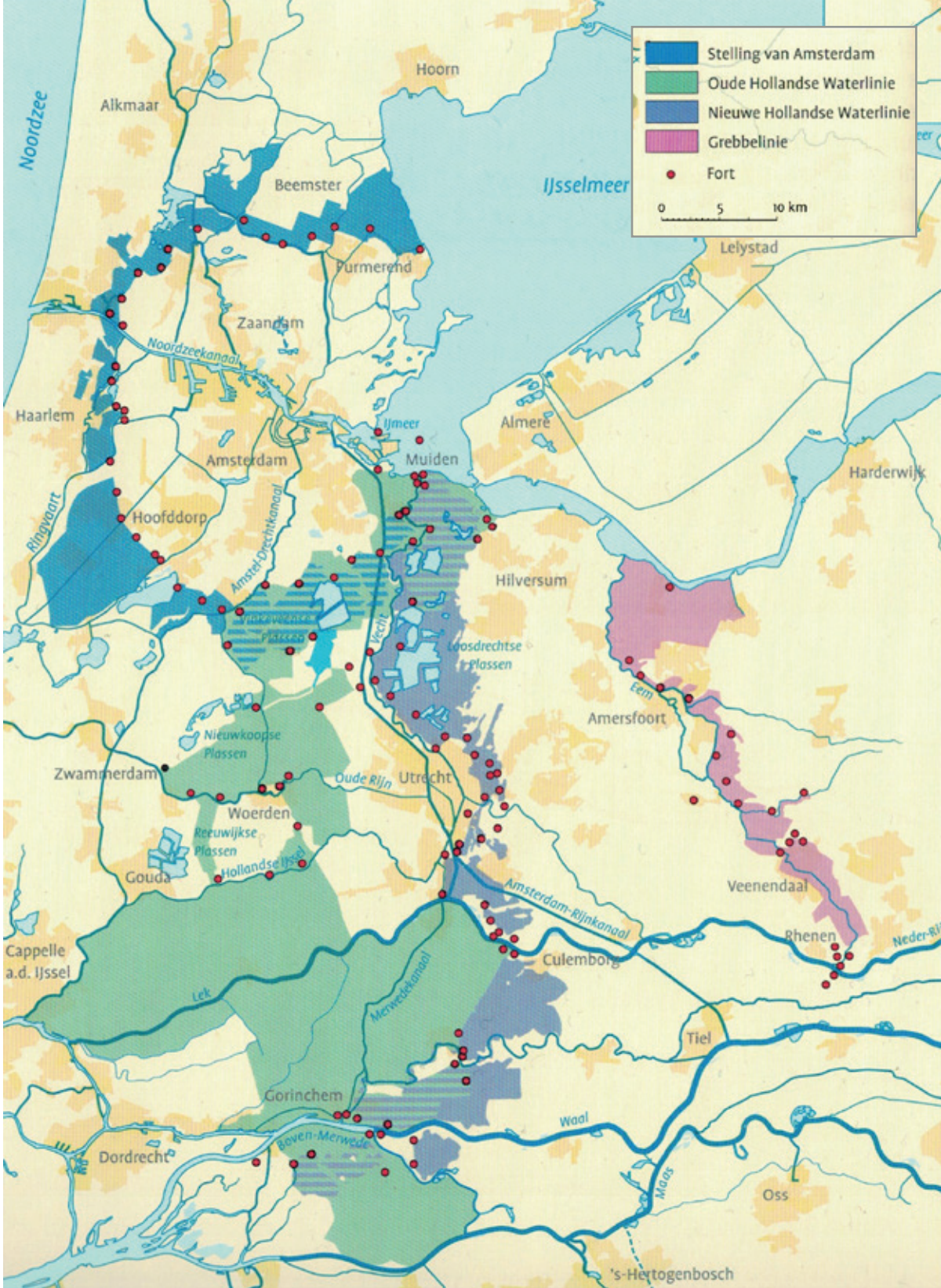
Deze Voetnoot heeft het thema 'Fort Everdingen en Werk aan het Spoel'. Op een toegankelijke manier krijgen de lezers heel veel informatie over hoe het was en hoe het verleden nu nog steeds springlevend is in het buitengebied van onze stad. Een levendigheid die zichtbaar is door alle activiteiten op en rondom Fort Everdingen en Werk aan het Spoel.

De forten maken samen met de militaire sluizen, kanalen en bunkers onderdeel uit van de Hollandse Waterlinies. Dat de Hollandse Waterlinies sinds 2021 onderdeel uitmaken van het UNESCO Werelderfgoed maakt het extra bijzonder. Daar mogen we als Culemborgers heel trots op zijn.

Ik dank Voet van Oudheusden voor deze mooie publicatie. En ik wens u veel leesplezier met deze Voetnoot 78!

Gerdo van Grootheest
Burgemeester van Culemborg

Inleiding

UNESCO Werelderfgoed Hollandse Waterlinies

Wie anno 2024 door de nieuwbouwwijk Parijsch in Culemborg wandelt, komt op het Forteneiland door straten die namen hebben als Waterlinieweg, Waaiersluis, Batterij, Bastion, Lunet en Torenfort. Waar komen deze namen vandaan?

De stad Culemborg is rijk aan erfgoed en veel mensen zijn bekend met de Grote of Barbarakerk, de Markt met zijn karakteristieke en sfeervolle panden, de resten van de middeleeuwse stadsmuren en talloze andere monumenten.

Met het buitengebied meegeteld is die rijkdom nog veel groter. Zo bevinden zich ten westen van de stad twee omvangrijke en opvallende monumenten: de forten Werk aan het Spoel en Everdingen. Deze verdedigingswerken zijn rijksmonumenten, samen met de militaire sluizen en kanalen en de bunkers in de uiterwaarden en langs de Diefdijk (de Diefdijklinie). Ze bevinden zich in het gebied aan weerszijden van de Lekdijk bij de nieuwbouwwijk Goilberdingen en het gebied aan weerszijden van de Diefdijk tot aan de Molenkade. Deze gebieden maken sinds 2021 deel uit van het UNESCO Werelderfgoed Hollandse Waterlinies.

Dit bijzondere erfgoed inclusief de bijbehorende inundatievelden (de polders die onder water konden worden gezet) beslaat zo'n driekwart van het westelijk buitengebied van Culemborg. Met het werelderfgoed Hollandse Waterlinies wordt het militair erfgoed aangeduid van de voormalige Nieuwe Hollandse Waterlinie (1815-1951) en de Stelling van Amsterdam (circa 1880-1951). Een deel van de 95 kilometer lange defensielinie van de Nieuwe Hollandse Waterlinie lag bij Culemborg, langs de Lek en langs de eeuwenoude Diefdijk. De geschiedenis van het Werk aan het Spoel gaat nóg verder terug, want de oorsprong van dit fort maakte vanaf 1794 ook al deel uit van de Oude Hollandse Waterlinie (1672-1816), de voorganger van de vernieuwde of Nieuwe Hollandse Waterlinie.

In het erfgoedlandschap zijn vooral de forten Everdingen en Werk aan het Spoel prominent aanwezig. Verspreid in het post-militaire landschap liggen nog veel meer waterlinieobjecten, van betonnen bunkers en militaire sluizen tot onopvallende kleine landschapselementen.

Kaart met de Hollandse Waterlinies en de Grebbe-linie. De laatstgenoemde was vanaf maart 1940 de belangrijkste verdedigings-linie van Nederland. Stichting Liniebreed Ondernemen, Nieuwersluis

Werk aan het Spoel en Fort Everdingen op luchtfoto's uit 2015. In het logo is de basisvorm van de Hollandse Waterlinies op de kaart te herkennen. Aerophoto Schiphol | Sitebureau Hollandse Waterlinies, Utrecht

De belangrijkste reden voor de beoordelingscommissie van de UNESCO om naast de Stelling van Amsterdam ook de Nieuwe Hollandse Waterlinie aan te wijzen als werelderfgoed van 'unieke en universele waarde' waren niet zozeer de forten of het militaire landschap, want dat soort relicten vind je ook elders op het wereldtoneel. De doorslag gaf het uitzonderlijke *militaire* waterbeheer. De natuurlijke omstandigheden in de lage landen hadden ervoor gezorgd dat de bewoners ervan veel kennis en ervaring hadden opgedaan met waterbeheer. En dat was het fundament onder het eeuwenlange gebruik van water als defensiemiddel, met groot-schalige inundaties, militaire sluisen en militaire kanalen.

Van links naar rechts een aantal kleine landschapselementen. Een hardstenen limiet- of grenspaal begrensde de 'militaire Landsgronden'. Een tetraëder diende om wegen te blokkeren en een militaire peilschaal (de afkorting D.V.O. bovenaan staat voor 'Departement van Oorlog') gaf de waterhoogte weer in een geïnundeerd gebied. Grenspaal en tetraëder: Chris Will, Everdingen | Peilschaal: Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht

In deze Voetnoot vragen we ons af wat de verhalen zijn achter dit werelderfgoed, wat er van dit Nederlandse defensiesysteem bewaard is gebleven en waarom die straten in Culemborg nu zo heten.

Verdedigen met water

Een waterrijk en drassig gevechtsterrein stelt elk leger voor ongekende uitdagingen. Dat geldt zowel voor de aanvallende partij als voor de verdedigers. Maar wie vertrouwd is met het terrein en het water beheerst, is in het voordeel.

Het op grote schaal gebruik maken van water als hulpmiddel bij militaire operaties in de Nederlanden begon al in de zestiende eeuw. Tijdens de Opstand tegen Spanje (1566-1648), vormden de

Zwaar geschut verplaatsen lukt niet als het land onder water staat. Deze propagandafoto uit 1939, toen het Nederlandse leger de Waterlinie in staat van paraatheid had gebracht, moest dat aan iedereen duidelijk maken. Nederlands Instituut Militaire Historie, Den Haag

Dijkcoupure ergens in de provincie Utrecht, in 1944 aangebracht door het Duitse leger. Ook de Duitsers gebruikten de Waterlinie om de opmars van hun tegenstanders tegen te houden. Fotocollectie Spaarnestad | Nationaal Archief, Den Haag

vele waterlopen, moerasgebieden en het natte polderterrein vaak een geduchte bondgenoot van de opstandelingen. Omdat het westen van de Nederlanden voor een groot deel uit polders bestond was het mogelijk om gebieden op een vrij eenvoudige wijze opzettelijk onder water te zetten, te inunderen. Het laaggelegen polderlandschap leende zich hier goed voor. Door het openzetten van sluizen en/of het maken van coupures (het doorsteken van dijken) stroomde het water vanzelf naar lageregelegen terrein.

Met hun terreinkennis en waterbouwkundige ervaring maakten de verdedigers op deze manier regelmatig met succes gebruik van

Een minder bekend voorbeeld van het gebruik van water als verdediging is het beleg van Woerden in 1575-1576. Schilderij van na 1600. Stadsmuseum, Woerden

Het bouwen van een paalwerk en een versterkte sluis bij Muiden voor het inunderen tegen de Fransen, 13 mei 1673. Linksboven een doek met het Muiderslot, rechtsboven de legenda. Deze zeldzame eigentijdse afbeelding van de Oude Hollandse Waterlinie werd in 1673 gemaakt door Cornelis Decker. Rijksmuseum, Amsterdam

het water als strijdmiddel, zoals bij Den Briel (1572), het beleg van Alkmaar (1573) en het ontzet van Leiden (1574).

De inzet van inundaties was tijdens de Opstand in eerste instantie een geïmproviseerde noodgreep. Toen de kracht van het waterwapen eenmaal was ontdekt, zou dit voor de Nederlanden kenmerkende strijdmiddel uitgroeien tot een georganiseerd onderdeel van de defensie van de Republiek.

In het voorjaar van 1672 liepen de spanningen tussen de Republiek en Frankrijk hoog op en een Franse inval leek onafwendbaar. De Staten van Holland besloten om van het waterwapen gebruik te maken en er werden voorbereidingen getroffen voor het stellen van inundaties. Toen een Franse overmacht daadwerkelijk de Republiek binnenviel, trok het Staatse leger zich achter de linie terug en werd er vaart gemaakt met het onder water zetten van de polders. Daarmee was de Hollandse Waterlinie een feit.

In het laatste kwart van de zeventiende eeuw en ook in achttiende eeuw werd de Waterlinie verbeterd en uitgebreid. In de jaren 1794-1795, tijdens de dreiging van een volgende Franse inval, werd de verdedigingslijn van het deeltraject tussen Lek en Waal/Merwede oostwaarts opgeschoven. Daardoor werden de Culemborgse polders 230 jaar geleden onderdeel van de inundatievelden van de linie en begint het verhaal van de Lekstad en de Hollandse Waterlinies.

De Fransen laten de Waterlinie links liggen

Paraat bij Het Spoel en de Diefdijk

Begin oktober 1794 staat erfstadhouder prins Willem V op de dijk bij Het Spoel. Willem is hier niet zozeer in zijn hoedanigheid als elfde graaf van het graafschap Culemborg, maar als stadhouder en bevelhebber van het Staatse leger van de Republiek der Verenigde Nederlanden. Hij gaat vergezeld van zijn adviseur, de generaal en tevens militair-ingenieur A.J. de Bock. De heren bekijken namens de Staten-Generaal ter plekke hoe de Waterlinie in staat van verdediging gebracht kan worden.

Er was alle reden voor die paraatheid. De Franse Revolutie van 1789 had verstrekkende gevolgen, niet alleen voor de inwoners van Frankrijk. De Franse revolutionairen probeerden vanaf 1792 hun gedachtegoed met militair machtsvertoon over Europa te verspreiden en daarbij hadden ze ook de Republiek in het vizier. Die Republiek was niet langer de economische en militaire grootmacht van de zeventiende eeuw en een grote groep burgers (de patriotten) snakte naar verandering, waardoor de Fransen hoopten dat hun revolutie in de Republiek met enthousiasme ontvangen zou worden. In 1792 waagden ze het er voor het eerst op, maar de machthebbers in de Republiek en hun Europese bondgenoten (een coalitie van onder andere Oostenrijk, Pruisen en Groot-Brittannië) konden die aanval tegenhouden. In de nazomer van 1794 trok het Franse leger onder leiding van generaal Jean-Charles Pichegru via de Oostenrijkse Nederlanden opnieuw de Republiek binnen. In dat leger bevonden zich uitgeweken patriotten onder leiding van brigade-generaal Herman Willem Daendels. De Fransen marcheerden snel op tot aan de Maas. Ondertussen trof het Staatse leger voorbereidingen om het geheime wapen in werking te stellen: de waterbarrière van de Hollandse Waterlinie.

Die Waterlinie speelde al meer dan honderd jaar een cruciale rol in de defensie van de Republiek. De verdedigingslinie liep oorspronkelijk van Muiden aan de Zuiderzee, via Woerden aan de Oude Rijn, Schoonhoven aan de Lek, Gorinchem aan de Waal naar Heusden aan de Maas, en uiteindelijk via de Langstraat tot aan Geertruidenberg. De linie liep dus grotendeels langs de grens van het toenmalige gewest Holland en had een lengte van circa 120 kilometer.

De generaals Jean-Charles Pichegru (links) en Herman Willem Daendels. Beide prenten zijn in 1795 gemaakt door de van oorsprong Engelse kunstenaar Charles Edward Hodges die zich in Nederland had gevestigd en er een veelgevraagd portretschilder was. Rijksmuseum, Amsterdam

Door de bestuurlijke organisatie van de Republiek was er altijd wel onenigheid tussen gewesten en steden over welke polders er precies onder water zouden worden gezet. Inunderen vond iedereen een goed idee, zolang het maar de polders van de burens waren. Het rijke gewest Holland had er ook belang bij om de verdediging zo ver mogelijk van de grens te organiseren.

In eerste instantie werden de Vijfheerenlanden en delen van de Alblasserwaard geïnundeerd. Vanaf 1730 waren er plannen om de inundaties grotendeels buiten de Hollandse grenzen te realiseren. Daarvoor moest onder andere een strook land in Gelderland tussen Lek en Waal onder water worden gezet en dat betekende onder andere het openzetten van sluizen en het doorsteken van de Lekdijk bij Culemborg en de Lingedijken bij Asperen. De militaire ingenieurs wilden daarbij de Diefdijk als waterkerende achtergrens van de linie gebruiken.

We keren terug naar Willem en generaal De Bock in oktober 1794. De generaal oppert om de dijk bij Het Spoel (waar in de middeleeuwen een sluis was gebouwd die inmiddels in onbruik was geraakt) door te graven en zo de Culemborgse polders met Lekwater te inunderen.

En inderdaad werd de dijk 'vlakboven de oude gedempte sluis' in oktober tot op maaiveldhoogte door boeren en burgers uit Culemborg afgegraven. Op 6 november rapporteerde de Culemborgse stadswerkmeester Van Soelen dat het rivierwater over een lengte van zes Rijnlandse roeden (circa 23 meter) door de coupure de polder in stroomde.

Om te verhinderen dat de Fransen de inundatie-inlaat weer zouden dichtten, werd aan de westzijde van de doorsnijding een geschutsbatterij opgericht naar ontwerp van De Bock.

In 1731 werd een (niet uitgevoerd) plan ontworpen voor een waterlinie die Holland en een deel van Utrecht zou verdedigen. Linksonder het Graafschap Culemborg en de Diefdijk als grens van de inundatie. Het noorden ligt rechts op de kaart. Nationaal Archief, Den Haag

Deze 'Dijk-post aan het Spoel beneden Culemborg' was bedoeld voor de opstelling van tien vuurmonden en had een 'sterke bezetting'. Aan de noordzijde van de Diefdijk en in het dorp Everdingen lagen enkele detachementen cavalerie en het eerste bataljon Oranje-Nassau, bij elkaar zo'n 335 man.

De eigenaren en bewoners van geconfisceerde gronden werden gecompenseerd. Op 1 november was 'op speciaale last van zijne Doorl. Hoogheid den Heer Prince van Orange en Nassau [...] tot het formeeren eener inundatie aldaar' van Arien van der Hoeff ont-eigend 'een berg [hooiberg], boomgaard en uiterwaard met zijne bepootinge [beplanting]'. Van der Hoeff ontving daarvoor een ver-goeding van 2200 gulden. Kort daarop volgden nog 'de bepootinge aan twee Hagen Dijks, het gedeeltelijk vergraaven van een moes-tuin en een tweede waardje [gedeelte van een uiterwaard]'. Voor deze en andere in beslag genomen gronden werd in totaal 7336,10 gulden betaald.

De familie Van der Hoeff is anno 2024 nog steeds buur van het fort.

Een barre winter

In december 1794 volgde zware tegenslag voor de verdedigers achter de Waterlinie: er heerste strenge vorst en de linie bevroor. Het vroom zelfs zo hard dat ook de grote rivieren medio december dicht kwamen te liggen. Een deel van het Franse leger onder leiding van Daendels trok vanuit Den Bosch over de Maas en veroverde de Bommelerwaard. De coalitietroepen die het Staatse leger bijstonden bliezen de aftocht. Ze staken de Waal over en marcheerden in een ijskoude winterstorm door de Betuwe om zich vervolgens deels achter de Linge terug te trekken. In Leerdam lag een bataljon Engelse infanterie; in Culemborg en Beusichem waren drie eenheden Hessische ruiters gelegerd.

Op 10 januari trok Pichegru met zijn hoofdmacht even buiten Zaltbommel bij 15 graden onder nul de bevroren ijsvloer van de Waal over naar Tuil in de Betuwe. De Fransen gingen verder noordwaarts en lieten de Waterlinie en de zwaarbeveiligde vesting Gorinchem letterlijk links liggen. Zonder tegenstand van enige betekenis ging de opmars onder barre weersomstandigheden door de Betuwe richting Culemborg.

Op 12 januari, begin van de middag, galoppeerden zeven Franse huzaren door de Zandpoort Culemborg binnen. Diezelfde ochtend hadden de Engelse hulpstroepen de stad over de bevroren Lek verlaten. De zeven Franse verkenners joegen zestien nog achtergebleven Engelse cavaleristen op de vlucht. Kort daarna werd bij de dijkpost aan Het Spoel strijd geleverd. Twee Fransen sneuvelden bij Goilberdingen en werden kort daarna in Everdingen begraven. Op 14 januari arriveerde de Franse hoofdmacht onder generaal Jean-Baptiste Salme in Culemborg; opperbevelhebber Pichegru zou spoedig volgen. Salme verordonneerde alle landkaarten in de stad

De overtocht van de Fransen in januari 1795 inspireerde ook in later tijden talloze kunstenaars. Hier op een aquarel van Charles Rochussen uit 1888. Rijksmuseum, Amsterdam

De overtocht van het Franse leger over de bevroren rivieren werd een belangrijk verhaal in het Nederlandse geschiedenisonderwijs. Daarom tekende J.H. Isings in het begin van de twintigste eeuw deze schoolplaat, uitgegeven bij Wolters in Groningen en Djakarta. Isings verbeeldt hier de overtocht over de Lek op 15 januari 1795 nabij de Veerstoep van Culemborg. In de onderwijzershandleiding bij deze schoolplaat staan de details: in het witte uniform Pichegru; in het donkerblauwe Salme. Op de achtergrond het Culemborgse veerhuis. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

aanwezig naar zijn hoofdkwartier te brengen; hij confisqueerde brandstoffen en wilde 100 el van het fijnste linnen om zich hemden te laten aanmeten. Op 15 januari stuurden de 'dringend benauwde' Staten van Utrecht drie afgevaardigden naar Culemborg om met generaal Salme te onderhandelen over de overgave van de provincie.

Diezelfde dag nog trokken de Fransen ter hoogte van de huidige veerstoep over de dichtgevroren Lek. De weg naar Utrecht en Amsterdam lag open. Op 20 januari trok Pichegru van Utrecht naar Amsterdam en drie dagen later was hij in Den Haag. Op 18 januari waren de Oranjes in ballingschap naar Engeland vertrokken. De Waterlinie, waar de Republiek zo op had vertrouwd, was niet op de proef gesteld en had haar waarde niet kunnen bewijzen. Ze kon vanwege de bevroren rivieren simpelweg worden gemeden.

Het Spoel wordt een permanent militair steunpunt

Afbraak, opbouw, verval en modernisering

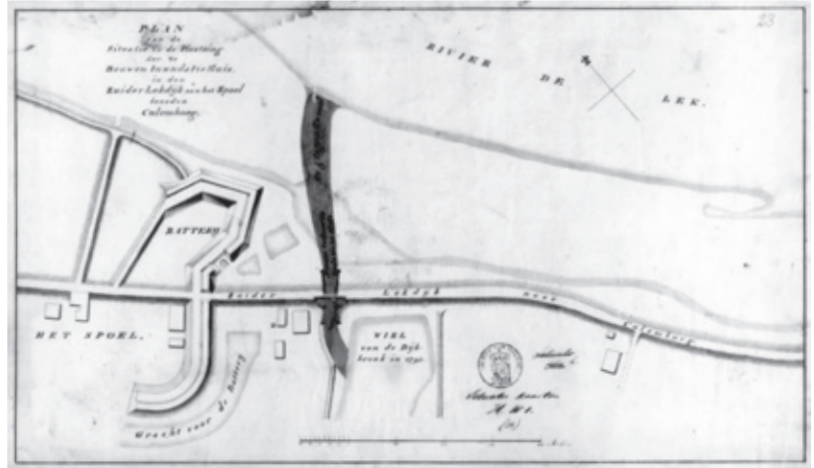
Op last van de Franse garnizoenscommandant Bertrand werd de dijkpost aan het Spoel in 1795 ontmanteld en werd de coupure in de dijk gedicht. Dit laatste kon door de aanhoudende vorst pas in april gebeuren. De palissaden van de dijkpost, het wilgenrijshout en de gevlochten schanskorven van de geschutopstelling werden gebruikt om het grote gat in de dijk te dichten. De achtergebleven kanonnen werden opgeslagen in de Culemborgse geweerfabriek.

Met Franse militaire steun had zich inmiddels een machtswisseling voltrokken die leidde tot de oprichting van de Bataafse Republiek, gevormd naar voorbeeld van de Franse republiek en de eerste Nederlandse staat met een democratisch gekozen nationaal parlement. De Hollandse Waterlinie maakte onderdeel uit van de defensie van de jonge staat. Luitenant-kolonel Cornelis Kraijenhoff was directeur der 'Hollandse Fortificatiën, Defensie- en Artificiële Inundatiën' en hij maakte in 1796 een studie van de Hollandse

Het dichten van de dijk-coupure op 9 april 1798 op een aquarel in dat jaar te Culemborg vervaardigd door een onbekende kunstenaar, die zichzelf rechtsonder afbeeldde. Elisabeth Weeshuis Museum, Culemborg

De verbeterde dijkpost Batterij aan het Spoel die in 1796 in opdracht van Kraijenhoff werd aangelegd. Kenniscentrum Hollandse Waterlinies, Fort bij Vechten, Bunnik

Plan uit 1815 voor de locatie van de te bouwen waaiersluis bij de dijkpost uit 1796. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht

Waterlinie. Kraijenhoff kwam met aanbevelingen ter verbetering van de verouderde linie en ontwierp een tiental verdedigingswerken, zo ook voor Het Spoel. In het najaar van 1796 liet hij daar een tweede, verbeterde batterijpost aanleggen. Buitendijks kwam op

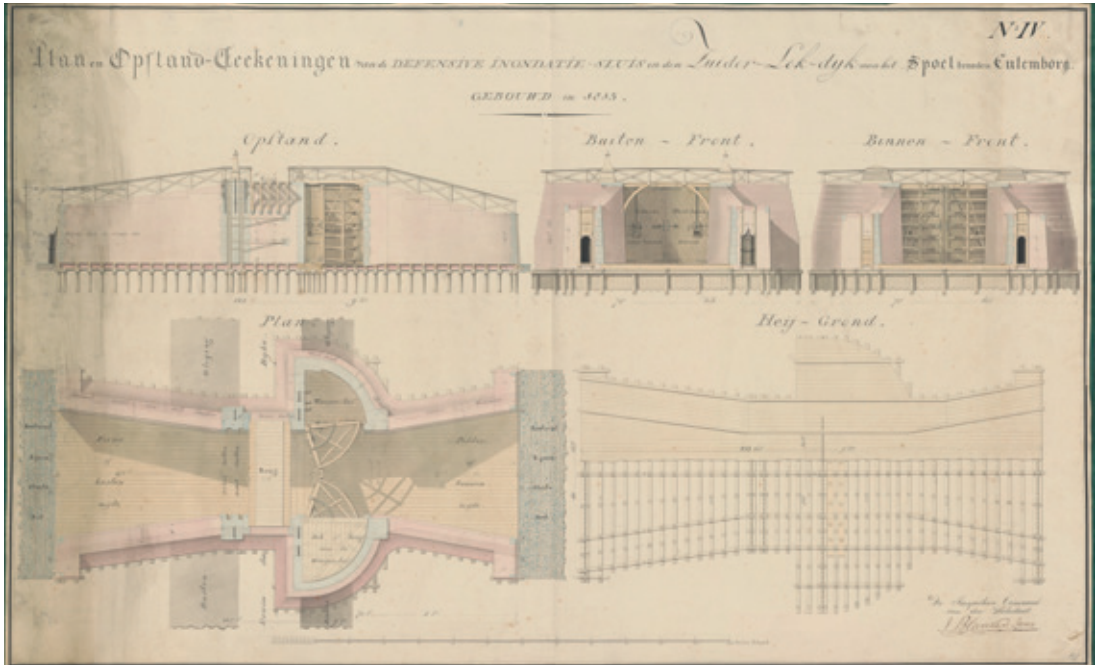
dijkhoogte een bastionvormige batterijwal en binnendijks een geschutswal met gebogen flank.

Een volgende verbetering vond plaats in 1815. Het Koninkrijk der Verenigde Nederlanden was inmiddels de opvolger van de Bataafse Republiek en was bedoeld als bufferstaat tegen mogelijke Franse agressie. Koning Willem I gaf in dat jaar opdracht de Waterlinie ingrijpend te moderniseren. In de dijk bij Het Spoel werd vlak voor de batterijpost een militaire inundatiesluis gebouwd. De sluis bij Culemborg was de eerste van een zevental zogenaamde waaiersluizen die in het kader van de eerste fase van de aanleg van de Nieuwe Hollandse Waterlinie werden gebouwd. Met dit bijzondere type militaire sluis naar ontwerp van waterbouwkundige Jan Blanken kon men de achterliggende polders heel snel tot kniehoogte vol laten lopen. Indien nodig kon één man de waaiersluis bedienen, zelfs tegen een hoger waterpeil in.

In 1815 stelde Jan Blanken een 'Memorie' op waarin de 'natte' plannen voor een te verbeteren Waterlinie worden beschreven. Deze kaart met daarin de mogelijke inundaties was daar een bijlage bij. Nationaal Archief, Den Haag

Tussen 1818 en 1836 deed de Batterij aan het Spoel geen parate dienst onder het Departement van Oorlog, maar viel het onder Domeinen, een overheidsdienst die rijkseigendommen beheert. De batterij raakte door wanbeheer en gebrek aan onderhoud in verval. Delen van het terrein werden gebruikt door omwonenden.

Deze tekening van de inundatiewaaiersluis 'aan het Spoel beneden Culemborg' was een andere bijlage bij de plannen van Jan Blanken in 1815. Nationaal Archief, Den Haag

In 1835 bleek dat de 'buitenplooingen' van de batterij aan de zijde van de uiterwaard door hoge waterstanden van de rivier waren afgeslagen. Binnendijs hadden bewoners uit de omgeving grond uit de wallen gehaald. Bovendien waren de grachten dichtgeslibd en begroeid.

Gedurende de jaren van de Belgische Opstand waren de defensie-inspanningen van het koninkrijk gericht geweest op de zuidelijke grens. Na de onafhankelijkheid van België in 1839 werd de nationale defensie herzien en gemoderniseerd. Dat leidde ook tot veranderingen bij Het Spoel. In 1848 stelde het Departement van Oorlog er orde op zaken. De locatie, die immers een cruciale inundatiesluis beveiligde, moest gaan functioneren als voorpost van het recent aangelegde, moderne Fort Everdingen. Het departement liet de batterij herstellen en verbeteren voor 17.196 gulden. In 1850 werden de grenzen van het terrein opnieuw vastgesteld en met 26 hardstenen grens- of limietpalen gemarkeerd.

Verdedigingswerk aan het Spoel zoals het er in 1849 uitzag. Er werd een gracht rondom de batterij aangelegd, zodat een echt fort ontstond. Daarnaast werden de wallen verhoogd. Afbeelding afkomstig uit het Genieregister, een publicatie van de Genie uit Gorinchem. Dat register werd aangelegd in 1888, inclusief de voorliggende geschiedenis. Het is met handgeschreven aantekeningen bijgehouden tot de jaren 1910. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht

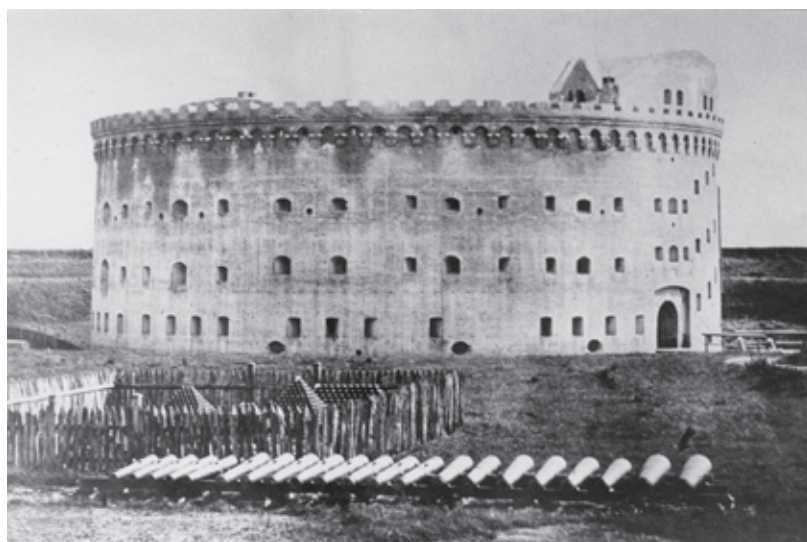
Fort Everdingen houdt de linie dicht

Bomvrij en veilig

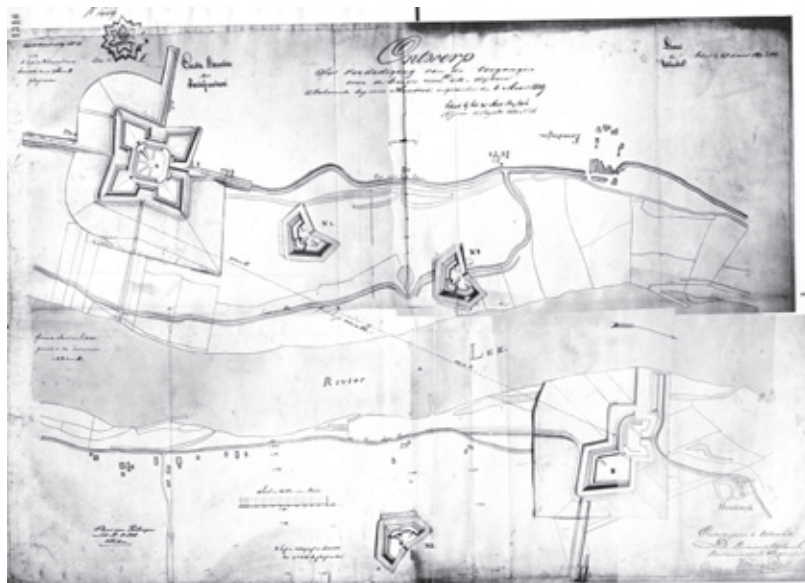
De geschiedenis van Fort Everdingen begon in 1839 als onderdeel van de nieuwe verdedigingsstrategie en modernisering van de linie. Op de onvoldoende beveiligde (rivier)accessen (een 'access' is letterlijk een doorgang; in een waterlinie zijn dat voornamelijk hoger gelegen (water)wegen waarover je door de geïnundeerde gebieden kunt gaan) werd in de Hollandse Waterlinie tussen 1840 en 1850 een tiental forten gebouwd van een nieuw type, met daarop zogenaamde verdedigbare bomvrije torens. De term 'bomvrij' komt van het Napoleontische begrip *à l'épreuve de bombe*, wat wil zeggen dat de gebouwen bestand waren tegen het eigentijdse geschut.

Om de verdediging langdurig veilig vol te kunnen houden moesten de manschappen op een fort een laatste wijkplaats hebben. Dat was het torenreduit (*reduit*, 'laatste toevluchtsoord', komt ook uit het Frans en betekent letterlijk 'wat overgebleven is'), vanwaaruit de strijd ook na verlies van de fortwallen kon worden voortgezet. 'Die gemetselde torens moeten en zullen de verdedigers met nieuwe moed bezielen en hun geschokt moreel nieuwe veerkracht schenken, de aanvallen des vijands te stuiten en door de erkenning

De geschutstoren op Fort Honswijk op een foto uit omstreeks 1870. Op de voorgrond liggen wel 21 vuurmonden en daarachter een door palissaden omgeven 'kogelpark'. Omdat dergelijke materialen in de vochtige forten snel door roest werden aangetast, werden ze bij een mobilisatie uit omliggende vestingsteden naar Honswijk gebracht. Dat zien we waarschijnlijk op deze foto. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht

Niet uitgevoerd ontwerp van de verdedigingswerken bij het Lekaces uit 1839. Naast de forten plande men ook drie lunetten (V-vormige verdedigingswerken) in de uiterwaard bij de buurtschap Honswijk en ten oosten van het dorp Everdingen. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht

zijn onmagt moedeloosheid bij hem teweeg brengen en hem tot den aftogt dwingen', oordeelde de minister van Oorlog generaal Frederik Carel List, toen hij in 1845 in de Tweede Kamer de bouw van de (prijzige!) torens verdedigde.

In de torens, en deels er op, stonden kanonnen opgesteld waarmee krachtig vuur kon worden afgegeven op het voorterrein: vandaar ook wel de naam geschutstoren.

De bakstenen geschutstorens met dikke gemetselde muren waren geïnspireerd op Britse, Franse en Oostenrijkse artillerietorens. Kort na de bouw waren er al bedenkingen over de hoge, in het vlakke polderlandschap zo zichtbare torens: 'Want ook bij ons, staan ze daar, die werken, als waren het rotsen van gebakken steen, waaronder er zijn, wier hooge, ongedekte muren, als zoovele kogelvangsers, den vijand reeds van verre schijnen te tarten, eens te beproeven, of het Hollandsch metselwerk tegen zijne projectielen bestand zoude zijn', luidde de kritiek van de kapitein der artillerie Abraham Gerlach in 1858.

De bouw van Fort Everdingen

In 1841 werd gestart met de aanleg van de eerste twee van de tien Nederlandse torenforten, de zusterforten Fort Honswijk en Fort Everdingen aan weerszijden van de Lek. De twee grote, gebastioneerde (voorzien van uitspringende verdedigingswerken) forten met geschutstorens moesten het rivieraces en beide rivierdijken afsluiten. De aanleg van Fort Everdingen startte in 1842 onder toezicht van

de Genie in de persoon van de eerste luitenant-ingenieur L.J. Niland Bannier en de tweede luitenant-ingenieur F.P. Klijnsma.

Het nieuwe fort werd gebouwd 'op het vereenigingspunt der Lek- en Diefdijk en nabij Everdingen', dus op de T-splitsing waar de Diefdijk uitloopt op de Lekdijk. Voor de aanleg moesten enkele boerderijen en een bijzonder monument worden afgebroken. In de westelijke oksel van Diefdijk-Lekdijk verdwenen binnendijs een grote boerenhoeve met schuren en een kleine boerderij. In de oostelijke oksel lag de Kapelakker met daarop een hoge vierkante zuil met een gedenksteen, een monument ter herinnering aan de kapel van Goilberdingen, die daar sinds 1396 had gestaan, in 1566 bij de Beeldenstorm was verwoest en waarvan de restanten in 1711 waren afgebroken.

De Lekdijk werd omgeleid en er werd een gracht gegraven. Binnen de gracht kwam een groot verhoogd binnenterrein met op de vier hoeken grote bastions en rondom werden aarden wallen opgeworpen. Dit massale grondverzet werd uitgevoerd met mens- en paardenkracht. De imposante, centraal geplaatste bakstenen geschutstoren werd opgemetseld tussen 1845 en 1847.

Plattegrond uit het Genie-
register van 1888 met daarop
afgebeeld de situatie in
1847. Stichting Menno van
Coehoorn, Utrecht

De bomvrije geschutstoren van Fort Everdingen op een foto uit 2017. Chris Will, Everdingen

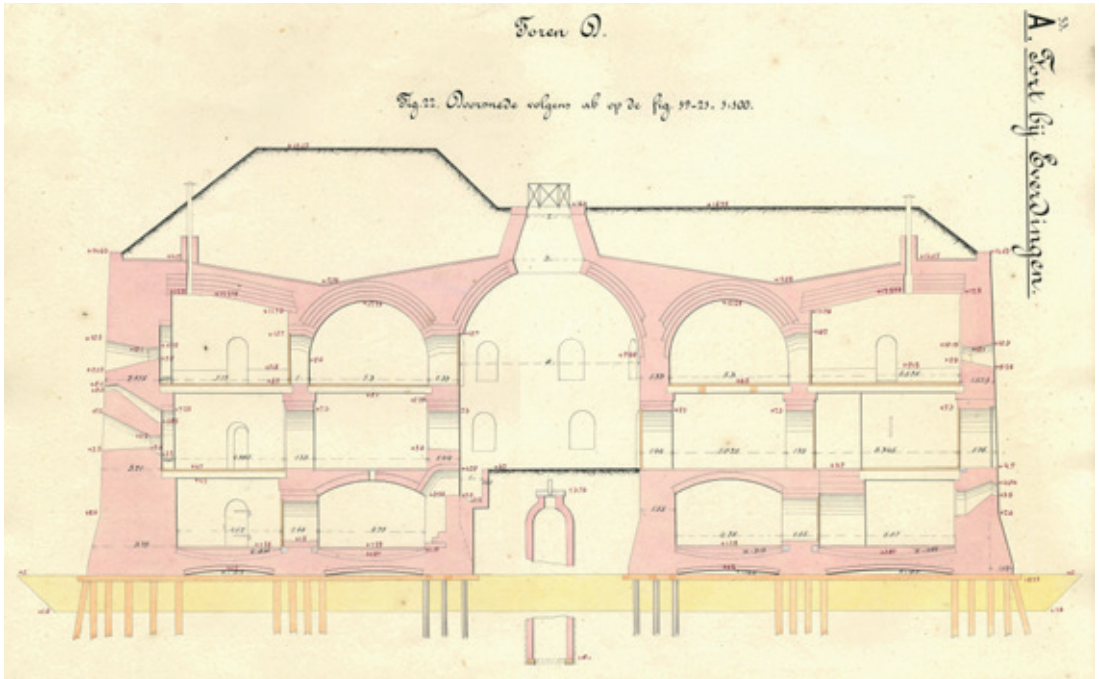

De toren bestaat uit drie bouwlagen: een kelder, een begane grond en een verdieping. Het dak had een gronddekking (een dikke laag grond ter bescherming). Rondom lag een vier meter brede gracht met een ophaalbrug voor de dubbel beveiligde toegangspoort.

De toren werd gebouwd door aannemer De Jong uit Gorinchem, volgens een 66 pagina's tellend gedrukt bestek. De toren, met een hoogte van 19 meter, is gefundeerd op 1356 houten palen van 18 meter lengte. De muren op de begane grond aan de oostzijde zijn 3,21 meter dik, op de eerste verdieping 2,90 meter dik en aan de veilig geachte westzijde 1,76 meter dik. De doorsnede van de toren is circa 39 meter. Later, in 1861, werd een dak boven het open gat van de centrale lucht- en lichtkoker van de toren geplaatst, mogelijk naar aanleiding van de tijdelijke huisvesting van 500 geëvacueerde inwoners van de Bommelerwaard, die door een grote overstroming van have en goed gescheiden waren.

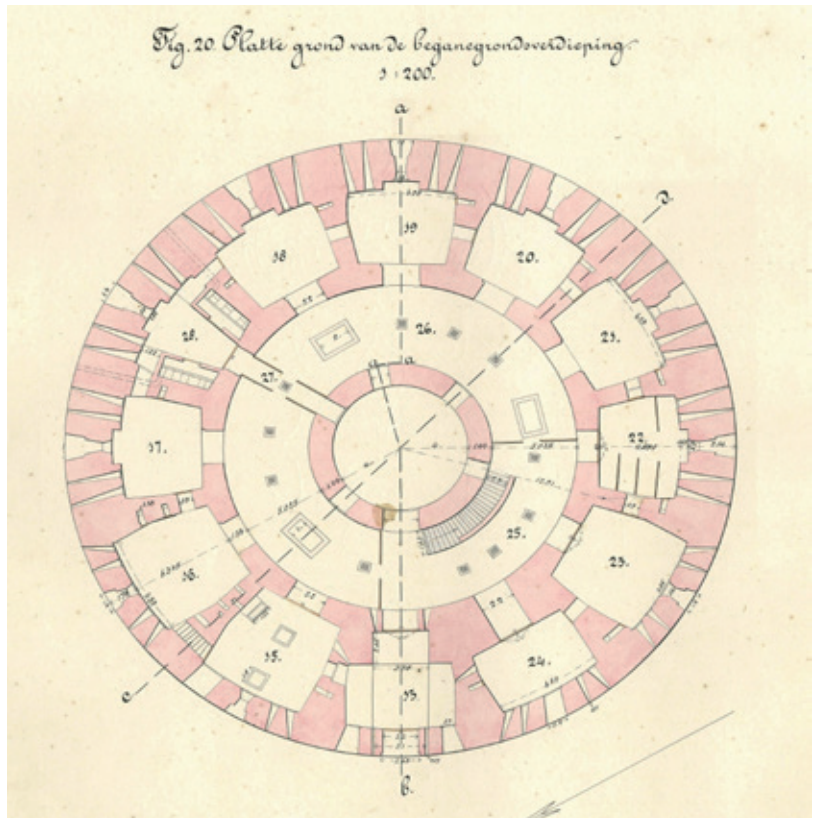
Het interieur van de geschutstoren van Fort Everdingen op een foto uit 2014. Luuc Jonker, Hilversum

Doorsnede van de bomvrije geschutstoren zoals afgebeeld in het Genieregister uit 1888. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht

Plattegrond van de begane grond van de geschutstoren uit het Genieregister, 1888. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht

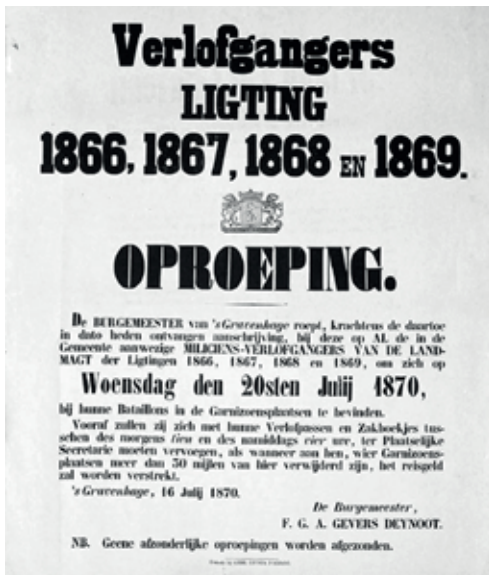

Een fort: gebouwd en al snel verouderd?

Internationale ontwikkelingen

In 1870 liepen de internationale spanningen in Europa op. Tussen Frankrijk en Pruisen werd een conflict uitgevochten: de Frans-Duitse oorlog van 1870-1871. Nederland verklaarde zich neutraal, maar mobiliseerde in de zomer van 1870 uit voorzorg wel het leger, negen weken lang.

De oorlogspraktijk bij de buurlanden en het verloop van de mobilisatie in eigen land brachten veel tekortkomingen in de vaderlandse verdediging aan het licht. De Nederlandse legerorganisatie, de bewapening en de verdedigingswerken waren niet meer bij de tijd. Daarom besloot de regering tot 'een regeling en voltooiing van het vestingstelsel van het Koninkrijk der Nederlanden', waarvan de inhoud werd vastgelegd in de Vestingwet van 1874. Naar aanleiding van de Vestingwet vond in de Nieuwe Hollandse Waterlinie (dat was vanaf 1871 ook de officiële naam) een moderniseringsronde plaats, die met onderbrekingen tot de Tweede Wereldoorlog zou voortduren. Zo werden er nieuwe forten gebouwd (onder andere Fort bij Vechten en Fort Rijnauwen) en werden er organisatorische aanpassingen gedaan. Een van die veran-

Aanplakbiljet met daarop de oproep tot mobilisatie in 1870. Kenniscentrum Waterlinies, Fort bij Vechten, Bunnik

deringen was dat de forten Everdingen en Het Spoel vanaf 1880 één gevechtsgroep zouden vormen, dus onder centraal bevel kwamen te staan. Ook werden beide forten verbeterd, onder regie van de Genie uit Gorinchem.

Fort Everdingen op de schop

De geschutstoren, die letterlijk boven de vlakke polder uittorende, bleek een opvallende schietschijf – Abraham Gerlach zat er met zijn kritiek in 1858 niet ver naast. Daarom werd in 1878 aan de kwetsbare zijde van de toren een beschermende contrescargalerij gelegd.

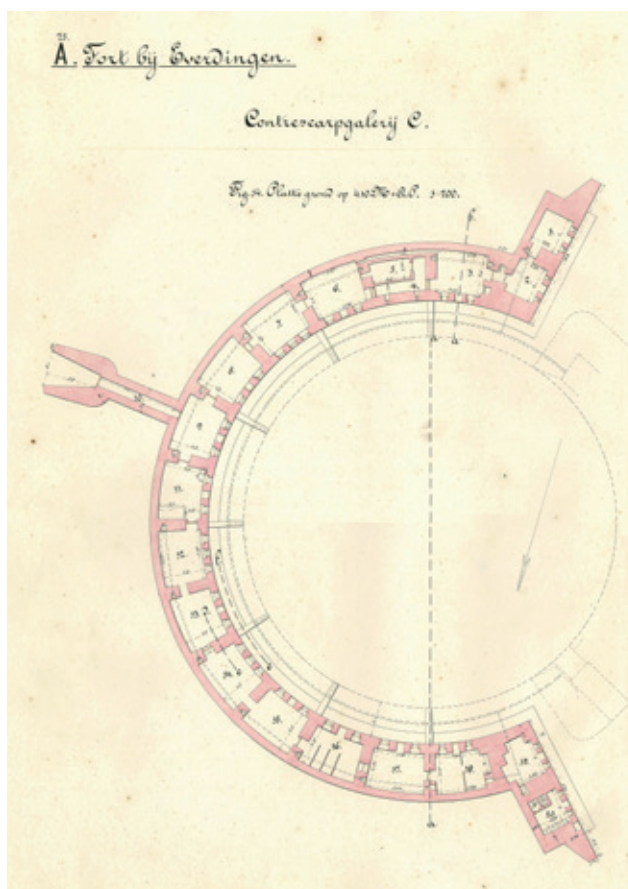

De geschutstoren van Fort Everdingen met de contrescarp. Jaap de Zee, Culemborg

Dit is een omvangrijk, halfcirkelvormig gebouw rondom de noord- en oostzijde van de toren, met een gronddekking van wel 7 tot 9 meter dik. In de wal was een bakstenen galerij van twee verdiepingen met ruimten voor legering van soldaten en opslag van materieel. Mede door deze ingreep verloor de toren zijn functie als opstelplaats voor geschut en diende voortaan als schuilplaats en opslagruimte. Tegelijkertijd werd op de oostzijde van het fort

Plattegrond van de contrescarp op een afbeelding uit het Genie-register, 1888. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht

een tweetal grondgedekte remises (bomvrije opslagplaatsen voor geschut) gebouwd ter ondersteuning van het moderne geschut dat een nieuwe opstelplaats kreeg, overwegend op de oostelijke fortwal. In 1882 werd op het zuidelijk deel van het fort een houten loods ‘tot berging van artillerie materiaal’ gebouwd.

Nevenbatterijen aan de Diefdijk

Pal ten zuiden van Fort Everdingen werden tegen het westelijk talud van de Diefdijk in 1879 drie nevenbatterijen aangelegd. Het hier in oorlogstijd op te stellen geschut bestreek de moeilijk te inunderen Schoonrewoerdse stroomrug en de Prijsseweg. Achter de Diefdijk zou in oorlogstijd een door de dijk gedekte verbindingsweg worden aangelegd. Twee van de drie aardwerken zijn in 2016 gereconstrueerd.

In geval van oorlogsdreiging was een deel van de kanonnen van Fort Everdingen bestemd voor deze nevenbatterijen. De bediening van de vuurmonden van de nevenbatterijen bestond uit 115 manschappen van de vestingartillerie: 2 officieren, 6 onderofficieren, 5 korporaaals, 100 kanonnières, 1 hoornblazer en 1 wasvrouw. Deze groep werd ‘in het dorp Everdingen onder dak gebracht en hield afzonderlijk ménage’.

Ook het Werk aan het Spoel werd verbeterd

Volgens het bestek van mei 1876 tot ‘het verbeteren van het Verdedigingswerk aan het Spoel en de inundatiemiddelen aldaar’ moest het oude, aarden verdedigingswerk aanzienlijk worden aangepast. In 1875 en 1876 werden op Goilberdingen gronden aangekocht die nodig waren om de Batterij aan het Spoel om te vormen tot een echt fort. Dit nieuw aan te leggen fort werd Werk aan het Spoel

In 2017 gemaakte foto van de gereconstrueerde nevenbatterijen aan de Diefdijk Noord. Chris Will, Everdingen

De situatie bij Werk aan het Spoel circa 1880. Afbeelding uit het Genieregister van 1888. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht

genoemd. Het begrip Werk is een verkorte afleiding van ‘verdedigingswerk’; daarmee worden vaak kleinere forten aangeduid.

De overheid kocht binnendijs twee boerderijen op en liet deze vervolgens slopen. Op het nieuwe fort verrezen vier robuuste, met een dikke grondlaag gedekte, bomvrije gebouwen. Het fortterrein werd geheel omgeven door aarden wallen en werd volledig omgracht. Er kwam een drie meter brede, met grind verharde rondweg om de zuidkant van het fort. Zo was er in tijden van oorlog, wanneer de dijkweg door het fort werd afgesloten, een doorgaande noodroute beschikbaar. In 1882 werd net als op Fort Everdingen op het zuidelijk fortdeel een loods ‘tot berging van artillerie materiaal’ gebouwd. De huidige fortwachterswoning dateert van 1892; voorheen stond op dezelfde plek de oude sluiswachterswoning.

Het inundatiesysteem

De militaire sluizen bij Het Spoel

Om eventuele inundaties met Lekwater efficiënt te laten verlopen was, zoals we eerder zagen, in 1815 de 'Defensive Inondatie-Sluis in den Zuider-Lekdijk aan het Spoel beneden Culemborg' gebouwd. De schotbalkkering van deze waaiersluis bestond uit vijf rijen met 145 schotbalken (elk 8 meter lang), die regelmatig werden gelicht, gecontroleerd en, indien nodig, vervangen.

Achter de waaiersluis bevond zich een ovaalvormige kwelkom. De kom diende om door de sluis lekkend rivierwater op te vangen. Een tweede functie was om bij inundatie het met geweld binnenstromende rivierwater geleidelijk op te vangen.

In de rondweg aan het zuidelijke eind van de kwelkom lag een damsluis. Deze sluis had 112 schotbalken van 4 meter lang; ze lagen in een dubbele rij in de sponningen van de drie openingen van de sluis. Over de sluis lag een houten, wegneembaar wegdek. Deze inlaatsluis kon het inundatiewater dat via de kom binnenstroomde

Een van de twee waaiersluisdeuren van de sluis bij Werk aan het Spoel op een foto uit 1940. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

In het kader van de dijkversterking 1978 werd de waaiersluis gesloopt. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

De kwelkom en inlaatsluis naar het inundatiekanaal bij Werk aan het Spoel. Foto uit 1940. Het is tegenwoordig een parkeerplaats. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

verder de oude Molenvliet in laten lopen. In 1876 werd de waterloop gekanaliseerd en vergraven tot een 5 kilometer lang militair inundatiekanaal. Daar waar het kanaal de Prijsseweg kruiste, werd nog een damsluis gelegd om het inundatiewater door te kunnen laten naar het volgende polderstelsel.

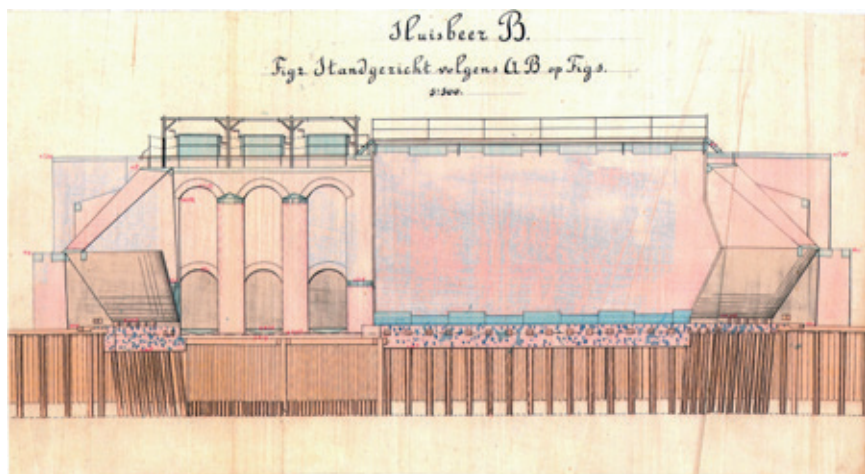
De waterwerken bij Fort Everdingen

Om de snelheid en de capaciteit van het onder water zetten van de polders tussen de Diefdijk en Culemborg verder te verhogen, werden in 1874 en 1875 ook bij Fort Everdingen een sluisstelsel en een inundatiekanaal aangelegd.

Foto uit 2017 van de inlaatsluis aan de Lek met het toeleidingskanaal naar Fort Everdingen. Luuk Kramer, Amsterdam

De beer met inundatiesluis, gebouwd in 1875. De beersluis vormt de gemetselde hoofdwaterkering die het buitenwater (de Lek) scheidt van het binnenwater in de polder en is integraal onderdeel van de Lekdijk. Daardoor is de beersluis ook belangrijk voor de veiligheid van de burgers achter de dijk. Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht

De beersluis gezien vanaf de damsluis in de rondweg. Foto uit circa 2014. Chris Will, Everdingen

Al tijdens de aanleg van het fort was tussen 1842 en 1845 een toeleidingskanaal gegraven tussen de Lek en de noordelijke fortgracht. De Lek stond daarmee in open verbinding met de noordelijke fortgracht. In 1874 werd in de zomerkade bij de Lek een militaire inlaatsluis gelegd 'tot het brengen van Lekwater op het inundatieveld tusschen de Lek en de Linge ten oosten van de Diefdijk en zoodoog ook tot het inunderen van het Lingedal en het terrein tusschen de Linge en de Waal'. De volgende van de drie in serie geplaatste sluisen was de beersluis, die de noordelijke fortgracht, gevuld met Lekwater, scheidde van de zuidelijke fortgracht.

Vanaf de zuidoosthoek van de fortgracht werd een inundatiekanaal gegraven dat in de singelweg (de weg die langs de gracht rondom het fort liep) door een damsluis van de gracht was gescheiden. Het kanaal liep naar de Prijsseweg en stond vervolgens in verbinding met de Culemborgse Vliet, een van oorsprong middeleeuwse afwateringsloot die verderop parallel liep aan de Diefdijk tot aan de Oude Horn aan de Linge bij Leerdam. Ondanks diverse dijkverbeteringen in de twintigste en eenentwintigste eeuw is dit ensemble van militair waterbeheer bij Fort Everdingen compleet bewaard gebleven en in 2015 gerestaureerd.

Nadat de werken bij Fort Everdingen in 1875 voltooid waren, duurde het volledig onder water zetten van het gebied tussen Lek en Linge (gebruik makend van de twee hoofdinlaatpunten en de twee inundatiekanalen bij Werk aan het Spoel en Fort Everdingen) circa 14 dagen in plaats van de geschatte 26 dagen rond 1870.

De Kringenwet en militaire beplantingen

Verboden Kringen

Vrij zicht en een vrij schootsveld waren van essentieel belang voor de kanonnières en de infanteristen bij de verdediging van de forten. In 1853 werd daarom de Kringenwet van kracht, waarbij rond alle forten zogenaamde Verboden Kringen werden geprojecteerd.

Rondom de buitengrenzen van de forten lagen drie denkbeeldige kringen (cirkels): een kleine kring tot op 300 meter van het fort, een middelste kring tot op 600 meter en een grote kring tot op 1000 meter. Om te bouwen binnen deze kringen golden niet alleen strenge voorschriften maar was ook toestemming nodig van de minister van Oorlog.

Binnen de kleine kring mocht alleen in hout worden gebouwd. In de tweede kring was het gebruik van baksteen alleen toegestaan voor de gevelplint (tot 50 centimeter) en voor de brandmuur met schoorsteen. In de buitenste kring waren in principe alle bouwmaterialen geoorloofd, maar in geval van 'afkondiging van den staat van oorlog' konden alle gebouwen, bomen en andere obstakels zonder pardon worden geruimd. Gedupeerden ontvingen dan wel

In het schootsveld van Werk aan het Spool staat anno 2024 nog een 'Kringenwetwoning', een boerderij uit 1870, geheel opgetrokken uit hout. Foto uit 2009. Chris Will, Everdingen

De Verboden Kringen rondom Fort Everdingen en Werk aan het Spoel op een kaart uit 1904. Collectie Jaap de Zee, Culemborg

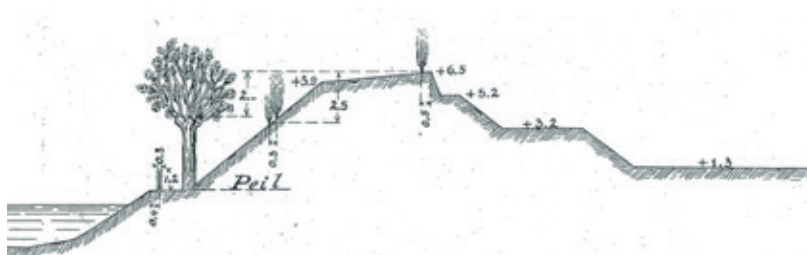
een schadevergoeding. Bebouwing die er al stond voor de invoering van de Kringenwet werd gedoogd, maar kon in geval van oorlog direct worden gesloopt.

Maskering: de forten gecamoufleerd

Om het zicht op de hoog boven het maaiveld uitstekende fortwallen en de grondgedekte gebouwen voor een naderende vijand weg te nemen, werden de forten vanaf 1880 gecamoufleerd. Dat gebeurde door het aanplanten van bomen en struiken. In het vlakke, negentiende-eeuwse polderlandschap met laanbeplanting langs de wegen viel een bomenrij immers minder op dan een hoge grasbult. De jonge beplanting voor de 'boommaskers' was deels afkomstig van speciaal daartoe ingerichte militaire boomkwekerijen.

Zo werd het Werk aan het Spoel in 1880 'gemaskeerd' met 112 schietwilgen in de berm langs de fortgracht, en beveiligd met een doornhaag van 548 meter lang. Meidoornhagen waren al eeuwenlang de beproefde voorgangers van de twintigste-eeuwse prikkeldraadversperringen. Op het fortterrein werden 24 iepen geplant en langs de singelweg om de zuidelijke fortgracht 47 stuks. In 1890 werd de 'maskeering' aangepast en fors uitgebreid.

Algemeen beplantings-
schema voor fortificaties
op een tekening uit 1908.
Nationaal Archief, Den Haag

De berm van het Everdingse fort werd beplant met een doornhaag van wel 1210 meter lang; een rij hakhout, lang 845 meter, 24 knotwilgen en 180 schietwilgen. Op het fortterrein zelf stonden 121 iepen. 'Buiten de gracht, maar binnen de grenzen van de militaire landsgrond' groeiden 183 schietwilgen, 108 populieren, 84 iepenbomen, 681 meter wilgenhakhout en 1200 vierkante meter wilgenhakhout. Dit laatste betrof een perceel geriefhout ('gerief' betekent hier: gebruiken) bij de grote rechthoekige rietput aan de zuidwestzijde van het fort dat voornamelijk gebruikt werd om hordes (plat vlechtwerk) te maken voor de geschutopstellingen en later om loopgraven te verstevigen.

Oefeningen in het Lekaces

De manoeuvres van 1889

Op 24 augustus 1889 om 4 uur in de ochtend 'kraaide de koperen haan' (werd reveille geblazen) bij het 1e bataljon van het 5e regiment infanterie in Nijmegen. Zo schreef een landelijk dagblad over het begin van de 'oefeningen in den vestingoorlog' die eind augustus 1889 plaatsvonden onder leiding van de commandant van de Waterlinie, generaal-majoor Van der Beek. Per extra trein werden de manschappen 'in volle marschtenue' vervoerd naar station Kuitenburg, vlakbij het 'manoeuvreterrein'. De staf en één compagnie gingen naar het dorp Everdingen en een halve compagnie vertrok naar Zijderveld bij de Diefdijk. De overige 2,5 compagnie stapte uit op station Schalkwijk, vanwaar anderhalve compagnie naar Tull en 't Waal marcheerde en een compagnie naar hoeve De Beest bij Fort Honswijk. Alle manschappen werden in tenten gelegerd.

De forten en batterijen in het Lekaces werden bezet en op de rivier patrouilleerde de kanonneerboot No. 3, bemand met 50 matrozen. De verdedigingstroepen ressorteerden onder de 'groep Vreeswijk', waar het regionale hoofdkwartier was gevestigd. Vanuit Vreeswijk stond de groepscommandant telegrafisch in verbinding met de forten in het voorterrein.

Veel rust kregen de soldaten na hun aankomst niet, want 'de vijand' begon met kleine patrouilles 'aanhoudend de voorposten te verontrusten'. De vijandelijke troepen kwamen via beide Lekdijken, want de vijand had intussen bij Beusichem een pontonbrug over de rivier gelegd. De 'oorlogstoestand' werd in de ochtend van zondag 25 augustus opgeheven 'ten einde de troep in de gelegenheid te stellen hun godsdienstplichten waar te nemen'. 's Avonds om 7 uur stond iedereen weer paraat.

Het terrein was niet erg gunstig voor de verdediger vanwege de hoge spoordijk bij Culemborg die 6-10 meter boven het maaiveld uitsteekt. De dijk gaf de aanvaller volledige dekking tegen zicht en vuur vanaf de forten, 'zodat hier misschien de kwetsbaarheid van den verdediger minder gewicht in de schaal legt dan wel de onkwetsbaarheid van den aanvaller'. Door het zeer slechte weer veranderden de kampementen en forten in 'slijkpoelen'. Maar dit scheen 'aan den kikvorschenaard onzer soldaten geen kwaad te doen'.

Een rivierkanonneerboot met stoomsloep op een (ingekleurde) prentbriefkaart uit 1910. Een dergelijk vaartuig deed ook mee in de oefeningen van 1889. Collectie Chris Wil, Everdingen

Nadat de leider te schrikwijk over de daar aanwezige aanvalstroepen een revue had gehouden, werd door hem aan beide partijen de volgende dagorder uitgevaardigd:

„Hoofdofficieren, officieren, onderofficieren en minderen van zee- en landmacht en voorts allen, die aan de oefeningen in den vestingoorlog heet deelgenomen!

„Het is mij aangenaam aan het einde der oefening u mijne tevredenheid te kunnen betuigen voor de wijze waarop gij u van uwe taak hebt gekweten.

„Met veerkracht en volharding zijn groote vermoedenissen doorstaan.

„De opgewekte stemming daarbij heeft opnieuw bewezen dat van den Nederlandschen soldaat het beste kan verwacht worden.

„De ervaring gedurende de oefening verkregen zal te stade komen, als gij in tijden van gevaar bij het handhaven voor de u toevertrouwde posten, zult willen toonen, dat de oude heldendeeden onzer vaderen ook u bezielen.

„Lieve de Koning!

„Hoofdkwartier te Kuilenburg, 29 Augustus 1889.

„De Generaal-Majoor enz.,
(get.) VAN DER BEEK”.

Fragment uit de *Nieuwe Amsterdamsche Courant/Algemeen Handelsblad* van 1 september 1889. Naast een uitgebreid verslag van alle activiteiten vermeldde de krant ook de lof die de deelnemers toegezwaard werd. Delpher

Na wat schermutselingen in de dagen die volgden ging de vijand op 28 augustus opnieuw het gevecht aan. De vijandelijke stoomkanonneerboot ZM Rhenus, vergezeld van een stoomsloep, opende de strijd met een aanval op kanonneerboot No. 3. De batterijen achter de Lekdijk bij Everdingen openden het vuur op de Rhenus, die zich daarop terugtrok naar Culemborg.

In de ochtend van de 29ste volgde nog een aanval die definitief werd afgeslagen. Zo kwam aan de virtuele oorlogstoestand een einde.

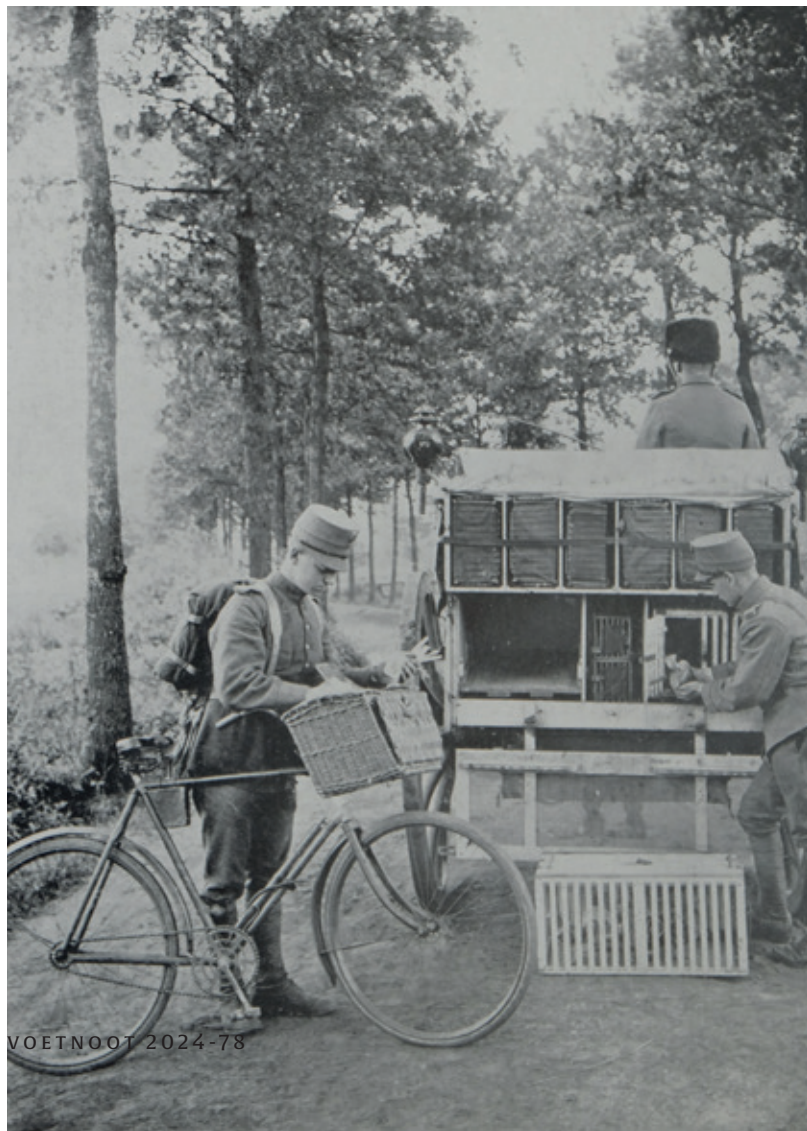
De legeroefening van 1910

21 Jaar later, van 16 tot en met 27 augustus 1910, vond er opnieuw een grote legeroefening plaats in het Lekaces, dit keer onder betere weersomstandigheden. De oefening werd vanuit Culemborg geleid door de commandant van de Waterlinie, generaal-majoor Roeloffs, bijgestaan door een 'scheidsrechterlijke dienst'. De ongeveer 1500 deelnemende soldaten waren afkomstig van kazernes uit Utrecht, Gorinchem, Amersfoort, 's-Hertogenbosch, Nijmegen, Den Haag en

Gouda. De aanvallende, 'rode' partij legde eerst een pontonbrug bij Wijk bij Duurstede en later een bij Culemborg. De 'blauwe' verdedigers bezetten onder andere het Werk aan het Spoel en Fort Everdingen. Ze werden ingekwartierd op hofsteden in de omgeving of sloegen hun tenten op achter de Diefdijk. De manschappen maakten deel uit van de infanterie, van de veld- en vestingartillerie en van de Genie. Er namen pontonniers, een mitrailleur-eenheid, wielrijders, pioniers, en telegraaf- en telefoonpersoneel aan deel.

De officieren werden gehuisvest in de omliggende dorpen. Fort Everdingen werd gevechtsklaar gemaakt, bomen werden geknot en ingekort. Vlak buiten het fort werd een schans opgeworpen. Observatieposten werden ingericht in bomen, maar ook werden de hoge kerktorens van Everdingen en Schalkwijk hiervoor gebruikt. Allerlei bespannen wagens kwamen voorbij: foeragewagens, wagens met rijkspostduiven voor de communicatieverbindingen, een veldhospitaalwagen, een wagen met een heitoestel en paardentreinen met

De postduivendienst verzorgde de communicatie gedurende deze oefeningen. Kenniscentrum Waterlinies, Fort Vechten, Bunnik

Militairen komen aan bij de loswal bij Hagestein voor de oefeningen in 1910. Collectie Kees de Leeuw, Hagestein

geschut. Bij Hagestein lag een kampement van 176 tenten, onder andere met pontonniërs en mariniers. Daar werd een brug over de Lek geslagen ter hoogte van koffiehuis Lekzicht. De mariniers beschikten over sloepen en bewapende motorboten en opnieuw werd de rivierkanonneerboot Rhenus ingezet, nu ter defensie.

Nieuw ten opzichte van de oefening van 1889 was de inzet van mitrailleurs, van een wielrijderscompagnie en van telefoons. En dit keer hadden de verdedigers, om tijd te winnen, een vóórstelling met artillerieposten aan de spoordijk bij Culemborg gemaakt. Toch bereikten de aanvallers die geduchte spoordijk en trokken de verdedigers zich terug, maar niet voordat ze de spoorbrug over de Lek hadden 'opgeblazen', waardoor de rivier werd versperd. De zogenaamde aanvallers wisten bij een nachtelijke aanval ook het Werk aan het Spoel in te nemen, maar verder kwamen ze niet.

Een en ander ging niet onopgemerkt aan de inwoners van Culemborg voorbij. Zo schrijft *De Nieuwe Courant* op 29 augustus: 'Drommen toeschouwers uit Culemborg trokken door het fantastisch vuurwerk, bestaande uit zoeklichten van Honswijk, lichtkogels en drijvende lichten op de grachten en niet het minst door het kanongedonder opmerkzaam gemaakt, op het fort 't Spoel en op het fort Everdingen aan. Voor de toeschouwers een zeer zeker interessant gezicht, voor de deelnemers een zeer nuttige en leerrijke oefening'.

Uit de evaluatie bleek er vooral sprake van een onduidelijke bevelstructuur en gebrekkige communicatie. De telefonie verliep omslachtig via briefjes van de officieren naar ondergeschikten en vice versa. Voorts zou er sprake zijn van geringe betrokkenheid en slechte discipline.

De Eerste Wereldoorlog: gewapende neutraliteit

De mobilisatie

Op 28 juli 1914 brak er oorlog uit in Europa, waarbij veel landen betrokken raakten en die zou duren tot 11 november 1918. Nederland verklaarde zich direct neutraal, maar het dagelijks leven werd danig verstoord toen op 31 juli 1914 een mobilisatie werd afgekondigd. De Nieuwe Hollandse Waterlinie werd 'in staat van oorlog' gebracht en bezet met 70.000 man. Het leger was nu voor het eerst, mede door de invoering van de dienstplicht in 1898, optimaal op sterkte.

Soldaten op wacht,
ergens op de Diefdijk
tijdens de mobilisatie van
1914. Collectie Chris Will,
Everdingen

In Culemborg, Everdingen en achter de Diefdijklinie, in de dorpen Zijderveld en Schoonrewoerd, overal verschenen ineens vele honderden militairen met paarden, wagens en geschut. Op Fort Everdingen werden zo'n 375 man gelegerd; de cijfers voor Het Spoel zijn niet bekend. In eerste instantie werden grote aantallen gemobiliseerden ingekwartierd bij boeren en burgers in de omgeving van de forten. Zo lagen er in Everdingen veel soldaten afkomstig uit Friesland en Groningen. Overal in de omgeving werden paarden, trekhonden en auto's gevorderd.

'Oorlogshonden' met mitrailleur. Foto genomen ten tijde van de mobilisatie in 1914-1918. Nationaal Militair Museum, Soesterberg

Barakken in de omgeving van Tull en 't Waal. Door de tafels en banken om te klappen kon deze eetzaal in enkele minuten veranderd worden in een slaapzaal, of in een scherm-, schiet- en exercitiezaal. Kees Hofker | Fotocollectie Spaarnestad | Nationaal Archief, Den Haag

Werk aan het Spoel en Fort Everdingen waren inmiddels in staat van paraatheid gebracht. Er kwamen mitrailleuropstellingen en zo'n 100 meter voor beide forten werden draadversperringen aangebracht en 'trapgranaten' gelegd; dit waren puntprojectielen die werden gebruikt als landmijnen. Ook werden de polders van de Waterlinie ten oosten van de Diefdijklinie 'blank gezet', van Culemborg tot aan Gorinchem. Daartegen kwam veel protest bij de 'Chef van de Inundatiën bezuiden de Lek', omdat de oogst verloren dreigde te gaan. Men dacht in eerste instantie dat de mobilisatie slechts een paar maanden zou duren. Maar nadat die verwachtingen waren bijgesteld werden langs het hele traject van de Diefdijklinie en de dorpen erachter barakken en paardenstallen gebouwd.

Nog in 1914 bracht koningin Wilhelmina een bezoek aan de Waterlinie. Per auto kwam ze vanuit Gorinchem via de Diefdijk naar Fort Everdingen. Ze was in gezelschap van de commandant van de Waterlinie, generaal-majoor A.E.J.G. d'Hamecourt. Na inspectie van het fort vertrok Hare Majesteit naar station Culemborg, waar een extra trein wachtte met de koninklijke salonwagen.

Middenstanders in Culemborg en boeren in de omgeving deden tijdens de mobilisatiejaren goede zaken. Door de schaarste stegen immers de prijzen. Zo bracht een vette koe 800 à 900 gulden op en werd voor paarden zelfs het dubbele betaald. Een pond kaas kostte 85 cent en eieren 30 cent per stuk (bedenk hierbij dat één gulden in 1914 een koopkracht had van ongeveer 10 euro in 2024). De cafés in Culemborg en Everdingen bloeiden als nooit tevoren met al dat dorstige soldatenvolk. Soms kwam de militaire blaaskapel die in Zijderveld was gelegerd voor vermaak zorgen. Toen daar in een van de barakken nekkramp uitbrak, kwam er ter verstrooiing een blaaskapel helemaal uit Amsterdam.

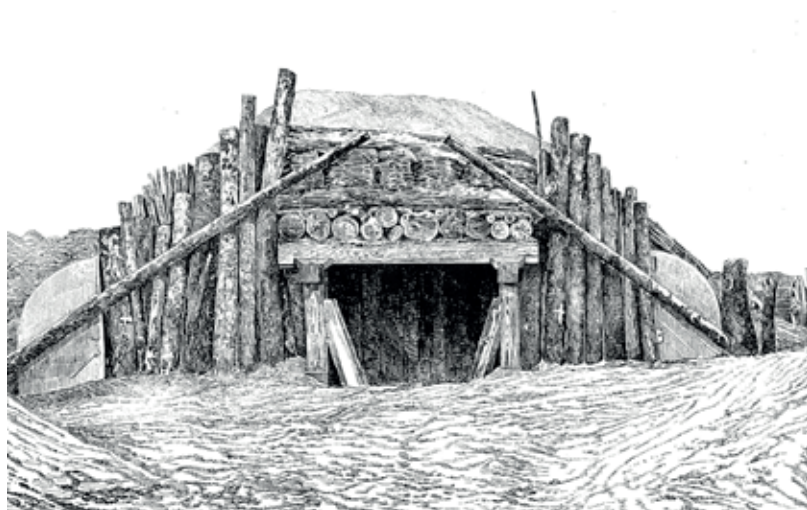
In de jaren 1930 maakte de Foto Technische Dienst van de Luchtvaartafdeeling deze foto van Fort Everdingen met de dubbele loopgraafstelling in de uiterwaard. Op de achtergrond Werk aan het Spoel. Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag.

De linie versterkt

Omdat de dreiging van een vijandelijke aanval toenam, werd begin 1916 in alle gebieden rond de Waterlinieforten de staat van beleg uitgeroepen, waardoor het leger meer bevoegdheden kreeg. Gronden werden gevorderd en er werd begonnen met de zogenoemde stellingbouw. Voor Fort Everdingen werd een zigzag-vormige dubbele loopgraafstelling aangelegd, voorzien van 'afwachtingsdekkingen'. Dat waren schuilruimten geconstrueerd met houten balken en een gronddekking. Toen aan het front in Frankrijk bleek dat deze eenvoudige dekkingsplekken in de praktijk niet voldeden, verschenen de eerste granaatvrije schuilplaatsen van gewapend beton.

Afwachtingsdekking (ook wel 'blinding'). In deze ruimten konden de infanteristen gaan schuilen als de loopgraven bij hevige vijandelijke artilleriebeschietingen niet voldoende bescherming boden tegen inslagen. Kenniscentrum Waterlinies, Fort Vechten, Bunnik

Overblijfselen van de stellingen voor Fort Everdingen op een foto uit 2017. In de standaardmodel onderkomens van het type 1918/II (op de voorgrond) konden 16 soldaten gehurkt schuilen. Op de achtergrond een in 1940 gebouwde groepsschuilplaats. Chris Will, Everdingen

Bart van Sterkenburg aan het melken vóór de aarden kogelvanger bij de voormalige schietbaan bij Everdingen, jaren 1950. Bij hoge waterstanden vormden beide kogelvangers een welkome vluchtheuvel voor hazen, mollen en ratten. Collectie Chris Will, Everdingen

In het voorterrein van Fort Everdingen werden 17 van deze groepschuilplaatsen gebouwd en van een gronddekking voorzien.

Een schietbaan in de Goilberdingerwaard

De soldaten in de Waterlinie moesten natuurlijk hun vaardigheid met de wapens op peil houden. Daarom werd in 1916 ten noordwesten van Fort Everdingen in het Everdingse deel van de Goilberdingse uiterwaard, op het land van pachter Bart van Sterkenburg een militaire schietbaan aangelegd. De grond werd voor 25 jaar door het ministerie van Oorlog gehuurd, à 312,50 gulden per jaar. Deze dubbele trainingsbaan in het winterbed van de rivier besloeg een strook van 250 bij 55 meter. Het oefencomplex bestond uit een geweerbaan van 200 meter en een mitrailleurbaan van 100 meter, met elk twee schietpoorten aan de oostzijde. Aan het einde van de banen, aan de westzijde, lagen twee piramidevormige kleibulten van 9 meter hoog, de kogelvangers. Achter de noordelijke kogelvanger stond de 'schijvenloods' waar de schietschijven bewaard werden. Voor beide kogelvangers bevonden zich betonnen waarnemingsposten, bedekt met grond.

Mobilisatie en de Duitse inval

Klaar voor een oorlog?

Na 1918 bezuinigde de Nederlandse staat op defensie en dus ook op de Waterlinie. Aan de verdedigingswerken werd slechts het allernoodzakelijkste onderhoud verricht. De forten werden in de periode tussen de wereldoorlogen voornamelijk gebruikt als opslagplaatsen voor artillerie, munitie en geniemateriaal. Daarnaast was er door de ervaringen in de Eerste Wereldoorlog (denk aan de inzet van vliegtuigen en tanks) twijfel gerezen over de effectiviteit van het waterwapen. Vanaf 1938 werd de oorlogsdreiging vanuit Duitsland steeds groter en werd er met man en macht aan de verdedigingslinies gewerkt.

Op 28 augustus 1939 mobiliseerde Nederland en werd de Nieuwe Hollandse Waterlinie in stelling gebracht. De linie was de hoofddefensielinie tot de legerleiding in maart 1940 besloot het zwaartepunt van de landsdefensie naar de Grebbelinie te verschuiven. De burgemeesters van de gemeenten in de inundatiegebieden ontvingen op de dag van de algemene mobilisatie een brief van de kolonel-bevelhebber van de inundatiedienst van de Vesting Holland. Hierin werd melding gemaakt van 'de voorbereidingen tot militaire inundatiën'.

Fort Everdingen tijdens de mobilisatie. Te zien is dat er aan de versterking van het fort wordt gewerkt. A. Schravendijk | Kenniscentrum Hollandse Waterlinies, Fort bij Vechten, Bunnik

Manschappen genieten zo te zien aan de boom op de achtergrond van een kerstmaaltijd op Fort Everdingen tijdens de mobilisatie 1939-1940. Collectie Chris Will | Kenniscentrum Hollandse Waterlinies, Fort bij Vechten, Bunnik

Ook de Diefdijklinie, die liep van Everdingen tot aan Gorinchem, en Werk aan het Spoel en Fort Everdingen werden in staat van paraatheid gebracht. Net als de andere Waterlinieforten waren ook deze twee forten niet voorbereid op de ontvangst van de troepen. De soldaten, die voor het grootste gedeelte tot het 32e Regiment Infanterie behoorden, bleken daarnaast nauwelijks geoefend in het hanteren van hun vuurwapens.

De 25-jarige stukscommandant Hendrik Jan Meijer uit Rotterdam vertrok met het 14e Regiment Artillerie uit Gorinchem. Het vestinggeschut van '12 centimeter lang staal', dat dateerde uit 1870 (!), werd door paarden op brede radbanden (grote, ijzeren wielen) naar

Militairen schaatsen op de uiterwaard, 1939. Collectie Chris Will, Everdingen

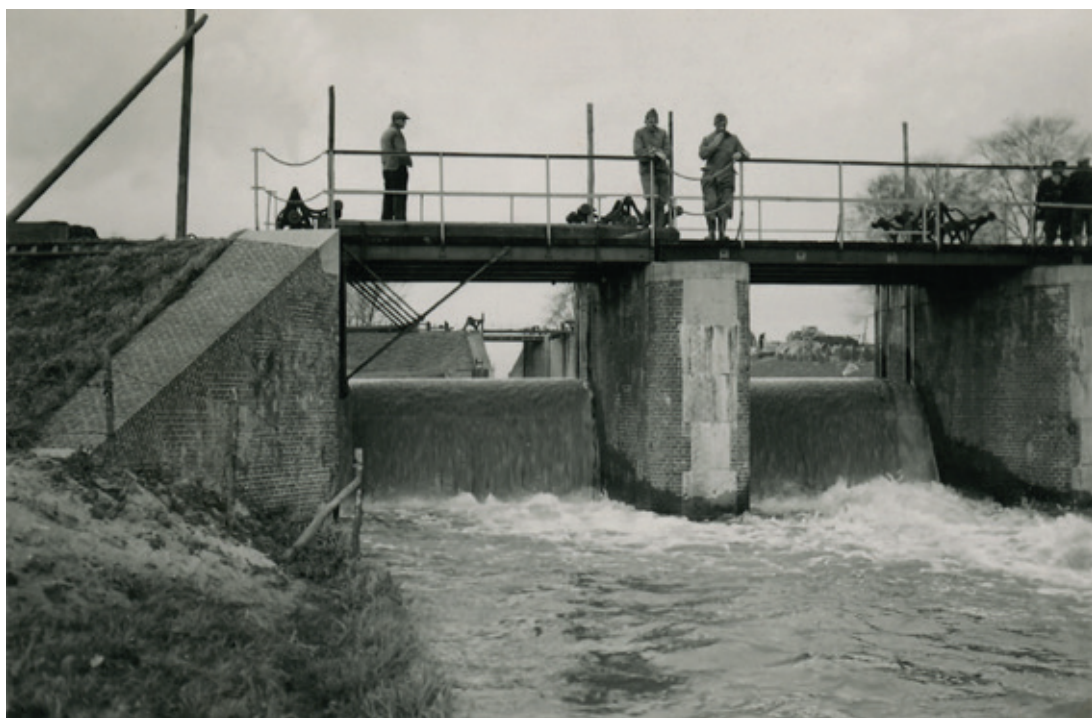

Everdingen getrokken. Daar werd in een boomgaard aan de Lekdijk, op 100 meter van de Diefdijk, een geschutopstelling ingericht. Meijer herinnerde zich later: 'We kwamen terecht in een klein boerderijtje. De soldaten zaten daar soms te kaarten in de bijkeuken. Maar volgens die diepgelovige mensen was het kaartspel nog altijd des duivels prentenboek; ze vonden het verschrikkelijk. Ik was gereformeerd en ze zeiden dat ik het moest verbieden, dat deed ik niet. Toen is het hoog opgelopen, totdat de kapitein-commandant dreigde het hele huis te vorderen, toen konden ze doorgaan met kaarten. Later kwamen we in een kaasboerderij terecht, dat werd zo'n beetje het hoofdkwartier van de batterij. We hebben daar verschrikkelijk veel kaas gegeten.'

Toen de soldaten eenmaal op hun post waren, was het zaak de linie te versterken en de militairen paraat en bezig te houden. Vanaf medio september werden langs de Diefdijk en in het dorp Everdingen barakken gebouwd voor de legering van soldaten. In oktober werd begonnen met het graven van antitankgrachten in het voorterrein van zowel Werk aan het Spoel als Fort Everdingen. Op 16 november bracht prins Bernard een bliksembezoek aan de forten.

Medio december begon het hard te vriezen, het zou een strenge winter worden. Er werden schaatswedstrijden georganiseerd op de baan bij Fort Everdingen. Uiteraard waren bijna alle winnaars Friese soldaten. Eerste kerstdag was er op Fort Everdingen een kerstmaaltijd voor de officieren, met kalkoen op het menu. Halverwege januari 1940 vroomde de Lek dicht en daarom moesten rond de forten door ijsploegen sleuven van 8 meter breed in het ijs gehakt worden, zodat de grachten voor de vijand onbegaanbaar bleven.

Inunderen bij Werk aan het Spoel in mei 1940, net voor de Duitse inval. Foto uit het album van fortcommandant Gerrit Jansen (zie bladzijde 46 e.v.). Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

In de mobilisatieperiode werd hard gewerkt aan het bouwen van moderne betonnen groepsschuilplaatsen op de forten en langs de Diefdijk. Door de barre weersomstandigheden kon men geen beton storten en verliep deze stellingbouw erg traag.

In april 1940 werd overal in de Waterlinie het voorbereidend inundatiepeil gesteld. De polders, ook de Culemborgse, stonden daarna plas-dras: het waterpeil is daarbij nagenoeg gelijk aan het maaiveld. Meer dan 400.000 bewoners en al het vee uit de frontgebieden werden volgens de evacuatieplannen westwaarts op transport gezet. Dat gebeurde zowel over land als per schip over de rivieren.

De oorlogsdagen

Op vrijdag 10 mei werd de bevolking in de omgeving van Culemborg 's ochtends vroeg rond vier uur wakker van het zware geronk van Duitse vliegtuigmotoren en het ratelen van het luchtafweergeschut bij de stad. Zondag 12 mei zette de Duitse Wehrmacht de hoofdaanval in bij de Grebbeberg en in de Betuwe. Het gedreun van de artillerie was in de wijde omgeving te horen.

Vanuit de Betuwe kwam een ware volksverhuizing op gang. Duizenden vluchtelingen te voet, op de fiets, met paard en wagen of auto's en veetransporten veroorzaakten chaos op de wegen westwaarts. Tussen dit alles mengden zich ook nog de eerste terugtrekkende Hollandse troepen, want na de instorting van de verdediging bij de Grebbeberg was op 13 mei het bevel gegeven tot algehele terugtocht op de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Troepen uit de Betuwe trokken zich volgens plan terug achter de Diefdijk en nabijgelegen gemeenten. Zo kwam die maandag Brigade A uit de Betuwe aan in Culemborg. Met in beslag genomen fietsen wilden de militairen zich zo snel mogelijk achter de Waterlinie verschanzen. De commandopost uit Ochten van het 44e Regiment Infanterie kwam in Everdingen te liggen en in Zijderveld werd in allerijl een militair veldhospitaal ingericht.

De bewoners van het gebied werden geëvacueerd, iets wat al op zondagavond 12 mei was aangezegd. De evacuatie verliep niet altijd vlekkeloos, zoals de toen 14-jarige Adrie van Zanten, die op een boerderij in het Culemborgse Veld woonde zich later herinnerde. De familie Van Zanten moest de boerderij verlaten en het vee ging naar Lexmond. Adrie en haar familie moesten volgens plan naar Gouda. Opoe en een broertje van twee raakten zoek in de chaos. De familie verkeerde twee dagen in onzekerheid over hun lot.

De Rijksweg 26 (tegenwoordig A2) doorsneed de Diefdijk en daarmee de hoofdwaterkering én een onderdeel van de Waterlinie. Daarom werd in 1936 bij de aanleg van de weg een bijzondere waterkering aangelegd. Bij inundaties konden schuiven worden neergelaten om zo de linie intact te laten. In 1939 werd het Culemborgse Veld ten oosten van de Diefdijk geïnuundeerd. Toen werden ook de schuiven neergelaten en werden er landmijnen voor gelegd. De inundaties in het Culemborgse Veld werden na de capitulatie meteen stopgezet. Collectie Kees de Leeuw, Hagestein

Bij het Beusichemse veer hadden de Duitsers inmiddels artillerie geïnstalleerd, waarmee ze met regelmatige tussenpozen granaten afvuurden in de richting van de Werk aan het Spoel, Fort Everdingen en de stellingen aan de Diefdijk.

Op 14 mei verschenen er Duitse parachutisten aan de Schalkwijkse kant van de Culemborgse spoorbrug. In de stad bevond zich een klein detachement van 20 soldaten die met een machinegeweer vanaf de Havendijk de spoorbrug beschoten. Ook vanaf Fort Everdingen werd richting de brug geschoten. De Duitsers voerden een geslaagde aanval uit waarbij het huis van de brugwachter in brand werd geschoten. Culemborgers die voor het geweld wilden vluchten werd de pas afgesneden, want de Waterlinie was optimaal in werking en ondoordringbaar afgesloten met stalen tankversperingen, brede tankgrachten en ondergelopen inundatievelden. Niemand werd meer doorgelaten.

Op die 14de mei dreigde ook Everdingen in de frontlinie komen te liggen. Aan het begin van de middag sloegen Duitse granaten in rondom Fort Everdingen, waarbij enkele gewonden vielen. Daarom werd het dorp geëvacueerd en het merendeel van de Everdingers overnachtte in Hagestein. De volgende dag konden de dorpelingen alweer terug, want met het bombardement op Rotterdam diezelfde middag was de overgave van Nederland afgedwongen. De rookkolom van de brandende havenstad was zichtbaar tot in de Betuwe. De capitulatie werd getekend in de ochtend van de 15e mei, maar pas om half negen 's avonds bereikte het bericht ervan de commandant van het 44e Regiment Infanterie in Everdingen.

Gedurende de kortdurende evacuatie van Everdingen hadden gedemoraliseerde Nederlandse soldaten danig huisgehouden in het dorp. Pastoor Janmaat, die als eerste terugkwam, trof in het verder bijna verlaten dorp honderden soldaten aan, die onder meer

in de kerk onderdak hadden gevonden en zich schuldig hadden gemaakt aan diefstal en vernielingen.

Uit het dagboek van de fortcommandant

Om meer inzicht te krijgen in hoe de mobilisatie op en nabij Werk aan het Spoel verliep kunnen we putten uit een egodocument, namelijk het 125 pagina's tellende dagboek van de fortcommandant, kapitein Gerrit Jansen (1893-1979).

Op donderdag 24 augustus 1939 ontving hoofdonderwijzer Jansen in Weesperkarspel een telegram van het Departement van Defensie, aan hem gericht in zijn hoedanigheid als reserve-officier. 'De voormobilisatie is een feit', schreef Jansen. Hij werd gesommeerd om zich direct naar Vreeswijk te begeven. Meteen belde hij naar huis: 'Dit had niemand verwacht, ik ook niet!'. Met de trein ging hij naar Utrecht waar de busdienst volledig in de war was omdat er al zoveel bussen door het leger gevorderd waren. Daarom nam hij in de stromende regen, bij 'razend onweer', een taxi naar Vreeswijk. Daar meldde hij zich bij het hoofdkwartier van de Groep Lek van het 32e Regiment Infanterie, waartoe onder andere de forten Honswijk, Everdingen en het Werk aan het Spoel behoorden.

Op 30 augustus ontving Jansen een spoedbericht. Hij moest zich onmiddellijk melden in 'de oude ridderzaal' (het stadhuis) in Vianen. Hier kreeg Jansen te horen dat hij commandant zou worden van 'Fort Spoel', behorend tot de Groep Lek, vak Everdingen.

Kapitein Gerrit Jansen, commandant van het Werk aan het Spoel, op een foto uit 1939 die opgenomen is in het fotoalbum van Jansen. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

bestond uit kapitein Jansen, eerste luitenant Bavel en tweede luitenant Ulrich, logeerde in hotel Veen in Culemborg.

Jansen verbaasde zich over 'gekke orders': 'dag en nacht geladen wapens, doch geen schop in de grond, geen tak van de bomen, want de Genie zal alles doen'. De zware mitrailleur werd in stelling gebracht maar verder gebeurde er weinig, omdat Jansen ervan uitging dat de Genie het fort in staat van verdediging zou brengen. Daar bleek echter weinig van te kloppen.

Op 10 september kregen de soldaten familiebezoek uit heel het land. Velen hadden zich een ongeluk gezocht, omdat ze verkeerde adressen had doorgerekregen. De officieren verpoosden zich 's avonds regelmatig in hotel Vulto in Culemborg. Daar biljartten en schaakten ze, dronken wat, om zich met de taxi terug te laten brengen naar het fort. Af en toe werd voor de manschappen in Culemborg een gezellige avond georganiseerd.

Halverwege september begon de Genie met de bouw van barakken voor de legering van de soldaten en werden een waterleiding en een telefoonverbinding aangelegd. In oktober werden vuurplannen gemaakt voor het geschut (een kanon 6 centimeter veldgeschut), de mortieren en de lichte en zware mitrailleur.

In oktober meldde Jansen: 'vandaag zwaar gepolderd'. In het voorterrein werd namelijk met behulp van een dragline een begin gemaakt met het graven van een tankval. Jansen maakte diverse malen gewag van zijn ongeduld over de Genie, die beloofde betonnen kazematten en loodsen aan te leggen, maar die alsmaar niet op kwam dagen. Op het fort werden wel noodopstellingen voor het geschut gemaakt, maar Jansen klaagde vervolgens dat ze verkeerd waren geconstrueerd. Hij mopperde over het gebrek aan gehoor

Gemobiliseerde militairen wilden het thuisfront graag laten weten hoe het met ze ging. Daarvoor waren voorgedrukte kaarten in de handel waar een plaatsnaam op kon worden gedrukt, zo ook Werk aan het Spoel. Collectie De Kruijf | Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Met prikkeldraad werden draadversperringen aangebracht in het terrein voor het Werk aan het Spoel en Fort Everdingen en langs de Diefdijk tot aan de Prijsseweg. Op deze foto uit het album van de fortcommandant leggen soldaten de versperringen aan bij Werk aan het Spoel. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

voor zijn klachten: 'wij krijgen al aanmerkingen als er een kurk van een veldflesch mankeert'.

Over de kansen van de Nederlandse defensie was hij weinig optimistisch: "t zal gelukkig geen slachtpartij worden. Ze [de Duitsers] stooten er zoo door; dus veel gevangenen! À la Pologne' [de Duitse veldtocht tegen Polen in september 1939 verliep heel snel]. Het werk aan het fort ging ondertussen door: 'Zwaar gepionierd. Rubberlaarzen. Veel pionier gereedschap gekregen uit Vreeswijk; 3600 zandzakken. Gelukkig veel zand tusschen de kribben! Accuradio werkt gelukkig goed. Morgen komen 600 rol prikkeldraad'.

Het leven op het fort was geen pretje. In de loop van december begon het te vriezen, het werd flink koud. De dekens op het fort bleken van 'erbarmelijke kwaliteit', maar gelukkig arriveerden niet veel later 185 nieuwe dekens. Kort daarop konden de manschappen eindelijk de barakken in gebruik nemen. Op 22 december: 'Pokeravonden. Morgen wedstrijden in schaatsenrijden, baan bij Fort Everdingen'. Ondanks gebrek aan kader(officiëren) mocht Jansen een enkele keer op verlof naar huis in Weesperkarspel. Soms kwam zijn vrouw op bezoek en dan namen ze een kamer in hotel Vulto. Met kerst en oud en nieuw werd verlof geregeld voor de militairen op het fort.

Op 16 december was het zware geronk van vliegtuigen te horen en ratelde de luchtafweer bij Culemborg. Jansen kon niets bijzonders ontdekken. Toen de internationale spanningen verder opliepen, werden op 15 januari 1940 alle verloven ingetrokken en werd 'het 6 veld' in stelling gebracht. In maart waren er veel vreemde vliegtuigen in de lucht en kwam de luchtafweer van Utrecht in

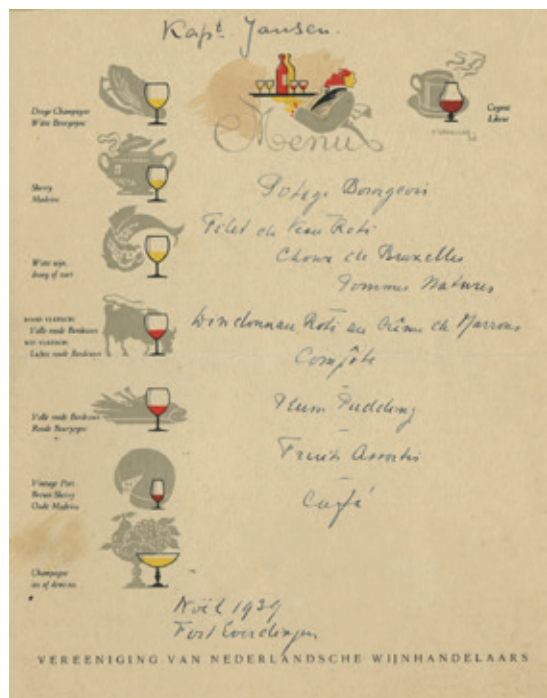

actie. 'Fantastisch gezicht vanaf de Zuider Lekdijk. Meer dan een half jaar van huis weg. Het duurt wel lang'. In maart noemde Jansen de toestand 'langzaam onbehaaglijker'. 'Vuurplannen en camouflage. De stellingbouw met de betonnen groepsschuilplaatsen gaat te traag. Iedereen denkt 't zal wel loslopen. Doch mocht dit onverhoopt niet 't geval zijn, dan zou 't er mijns inziens beroerd voor ons uitzien'.

Begin april waren er troepenverplaatsingen als gevolg van de veranderde inzichten van de nieuwe opperbevelhebber, generaal Henri G. Winkelman. Die had in maart besloten dat de Grebbe-linie de hoofdverdedigingslinie zou gaan vormen. De sectie zware mitrailleurs van Werk aan het Spoel werd verplaatst naar Fort Everdingen. Jansen werd met het grootste deel van zijn manschappen naar Tiel gedirigeerd: 's Morgens reveille en om 5 uur afmarsch van het bataljon. Het werd erg warm, vooral langs de Linge-inundatie, waar de groote watervlakte 't zonlicht hinderlijk terugkaatste.'

Hoeveel manschappen er achterbleven op Werk aan het Spoel is onduidelijk. Kapitein Jansen vervolgde zijn dagboek met het uitbreken van de oorlog op 10 mei en de gevechten bij Tiel. Hij vermeldde dat het resterende deel van het 32e Regiment Infanterie vanuit Fort

Menu's voor een diner op Fort Everdingen (links) en Werk aan het Spoel. In het laatste geval heeft de opsteller zijn best gedaan de omstandigheden te vertalen naar de namen van de verschillende gangen. Regionaal Archief Rivierenland, Tiel

Een tankversperring in mei 1940. Op 14 mei 1940 beschoot de Duitse artillerie vanuit Beusichem twee uur lang de forten Everdingen en Het Spoel. Een van de onderofficieren, Langelaar, moest tijdens dat bombardement 'asperges poten', ofwel de tankversperring op de dijk, 100 meter voor het fort, in stelling brengen. Hier is op een foto te zien hoe dat in zijn werk ging. Kenniscentrum Hollandse Waterlinies, Fort bij Vechten, Bunnik

Werk aan het Spoel met vrachtwagens naar Rotterdam werd gedirigeerd om daar de mariniers bij te staan. Die versterkingen kwamen te laat. Jansens eigen bataljon moest zich terugtrekken naar de hoofdverdedigingslijn van de Waterlinie aan de Diefdijk ter hoogte van Schoonrewoerd. De strijd is daarna snel gestreden: 'Honswijk was 's middags om ca. 1 uur al door de Duitsers genomen! Terugtocht langs de N. Lekdijk door troepen uit Grebbe soep [Jansen bedoelt dat de verdediging van de Grebbe in de soep gelopen was].'

Toen de capitulatie van Nederland een feit was, keerde kapitein Jansen terug naar Het Spoel. Op 24 mei volgde de volledige compagnie. Er was blijkbaar wel wat bewegingsvrijheid, want enige dagen na de capitulatie zat kapitein Jansen met enkele officieren te borrelen in hotel Vulto. 'Er zaten ook Duitse officieren in Vulto. Een van hen kwam naar me toe. Hij stelde zich voor: Hauptmann Jansen. Ik stond op en stelde me ook voor: Hauptmann Jansen. Hij keek me stomverbaasd aan, dacht dat ik hem niet begreep.' De Duitse Jansen kwam uit Ostfriesland in Noord-Duitsland. Enige tijd later vernam Gerrit Jansen dat zijn Duitse naamgenoot in België was gesneuveld.

De afwikkeling van de demobilisatie nam de nodige tijd in beslag. Op 13 juni 1941 kon iedereen die een bewijs van werk had weer naar huis gaan. Jansen noteerde twee dagen later in zijn dagboek: "s middags weer burger!"

De bezettingsjaren 1940-1945

De Duitsers ontmantelen de stellingen

Via Culemborg trokken de Duitsers verder op en bezetten de forten Werk aan Het Spoel en Everdingen. Vooralnog is weinig bekend over wat voor Duitse eenheden op de forten zaten en wat ze daar uitvoerden. Gedurende het verdere verloop van de oorlog werden Duitse soldaten ook bij burgers in de omgeving ingekwartierd. Op Fort Everdingen verbleven gedurende een korte periode Nederlandse krijgsgevangenen, totdat de gedemobiliseerde soldaten zoals kapitein Gerrit Jansen in juni 1940 weer naar huis mochten.

De door de Nederlanders aangebrachte versperringen en tijdelijke versterkingen in het Lekacces en langs de Diefdijk werden zo snel en zoveel mogelijk opgeruimd. Het achtergebleven oorlogsmateriaal werd verzameld en afgevoerd naar een depot in Geldermalsen. Alle groepsschuilplaatsen (door de Duitsers bunkers genoemd) werden al in het eerste bezettingsjaar volgegooid met het zand van de loopgraven, die ook geslecht werden. De ingangen van de schuilplaatsen werden dichtgemetseld. De gietstalen mi-

De *Ortskommandantur*
(Duitse commandopost)
op Fort Everdingen.
Collectie Stichting Honswijk-
Everdingen, Everdingen

G-Kazemat Fort Everdingen in 2015. De gietstalen koepel van deze kazemat op het zuidoostelijk bastion van Fort Everdingen bleef behouden omdat het fort bij de Duitsers in gebruik was. Chris Will, Everdingen

trailleurkoepels van de G-kazematten (G staat hier voor 'gietstaal') op Werk aan het Spoel, aan de Breedsteeg en langs de Diefdijk werden in 1942 met springstof verwijderd om het staal te kunnen hergebruiken voor de Duitse oorlogsindustrie.

Een Duitse schietbaan

In 1941 werd de schietbaan in de uiterwaard achter Fort Everdingen door de Wehrmacht gevorderd. Het jaar erna schreef boer Bart van Sterkenburg uit Everdingen, de pachter van het land, een brief aan de grondeigenaar: 'Daar ik gaarne den uiterwaarden wil pachten

Op deze luchtfoto uit januari 1945 van de Royal Air Force (R.A.F., de Britse luchtmacht) is te zien dat de besneeuwde schietbaan diagonaal in een weiland ligt, georiënteerd noordnoordoost naar zuidzuidwest. Collectie Historische Verzameling EOD, Soesterberg

Van de Duitse schietbaan is alleen de bakstenen kogelvanger bewaard gebleven. De vrijstaande gemetselde muur van circa 7 meter hoog, die steunt op twee draagbogen, is anno 2024 een Fremdkörper in het weiland. De foto toont de kogelvanger in 2011. In de loop der jaren is de kogelvanger flink achteruitgegaan. In 2024 is een restauratieplan in de maak. Chris Will

maar ik weet nog niet wat de Duitse weermacht wil hebben. Ik weet nog niet of ze dat afgeroofde stuk zullen vatten of een goed stuk uitdewaard [sic]’.

Pal onder Werk aan het Spool legden de Duitsers een nieuwe schietbaan aan. De baan was voorzien van een schietstand, een schijvenloods en enkele schietpoorten. Aan het eind van de baan lag een zandhoop met kogelvanger. De schietpoorten waren bedoeld om afzwaaiers op te vangen. Op de planken bekleding van de kogelvanger bevond zich de schietschijf.

De Duitsers op Fort Everdingen

Een van de ruimten op Fort Everdingen werd door de Duitse soldaten gebruikt als ontspanningslokaal. Ze versierden hun *Bierkeller* met wandschilderingen en teksten. Zo zijn daar onder andere teksten te zien over drankconsumptie, een spotprent op Churchill, *pin-ups*, en een verwijzing naar de *Battle of Britain*. Het gewelfde plafond vertoont een nachtelijke sterrenhemel.

De Duitsers vorderden ook werkkrachten in de omgeving. Zo werkte Dickie van Bruchem een dag in de week op het fort. Deze Everdingse boerendochter die woonde op een nabijgelegen hoeve, maakte daar het ‘soldatenwinkeltje’ schoon. Daar werden onder andere rookwaren verkocht. Om haar vader en haar verloofde te plezieren pikte ze wekelijks wat sigaretten en sigaren mee die ze in haar laarzen mee naar buiten smokkelde. Begin 1945 werden mannelijke Everdingers gedwongen rond het fort loopgraven aan te leggen.

Van de door de Duitsers gemaakte schilderijen is anno 2024 nog maar weinig over. De klimatologische omstandigheden in Fort Everdingen hebben de afbeeldingen bijna helemaal doen verdwijnen. Foto van Frits Feunekes uit 2024. Stichting Honswijk-Everdingen, Everdingen

In de winter van 1944 waren het, opmerkelijk genoeg, de Duitsers die de Waterlinie weer in werking stelden, omdat ze een geallieerde aanval verwachtten. Daardoor kwamen er evacués uit de inundatiegebieden naar Everdingen.

Toen de geallieerden op 2 mei 1945 voedseldroppings uitvoerden boven Culemborg werd de aanstaande bevrijding voelbaar. Enkele dagen later, op 4 mei, ving een in Everdingen ondergedoken seminarist met zijn kristalontvangertje het bericht op dat de Duitsers hadden gecapituleerd. Het was al negen uur in de avond, een uur na het uitgaansverbod, maar het goede nieuws bracht het hele dorp in rep en roer. De volgende dag hing de koster de vlag uit aan de kerktoren. Nederland was bevrijd.

Het einde van de Waterlinie

Nieuwe vijand, nieuwe defensie

Met de inzet van het luchtwapen in de Tweede Wereldoorlog was duidelijk geworden dat een defensiestrategie gebaseerd op een waterhindernis enorm aan effectiviteit had ingeboet. De verouderde negentiende-eeuwse forten hadden daarom geen militaire betekenis meer. Daarnaast werd de verdediging van Nederland ingepast in een bredere NAVO-strategie, waarbij er voor werd gekozen de hoofddefensie zo ver mogelijk naar het oosten te leggen.

De Nieuwe Hollandse Waterlinie werd uiteindelijk in 1951 officieel opgeheven. Defensie bleef de forten nog geruime tijd gebruiken voor allerlei andere doeleinden, zoals oefenterrein, opslagplaats en munitiewerkplaats. Sommige van de forten leidden jarenlang een troosteloos bestaan en wisselden regelmatig van eigenaar – Defensie, Domeinen en Staatsbosbeheer. Een enkel fort kwam in handen van particulieren.

Een nieuwe rol voor Werk aan het Spoel

Zo niet het Werk aan Het Spoel. Hier was begin jaren 1950 de 'Vaarschool en duikschool van het Wapen der Genie' gevestigd. Aan de noordzijde van het fort lag een hellingbaan met rails tot in de fortgracht, waar militaire vaartuigen te water konden worden gelaten. In 1956 zocht de Utrechtse 'School Technische Dienst' (STD) van de Koninklijke Landmacht ruimte voor een nieuw legeronderdeel, de Explosieven Opruimings Dienst (EOD). Het Werk aan het Spoel bleek een geschikte locatie en in het voorjaar van 1957 werd het fort in gebruik genomen. De EOD leidde op het fort militairen op en was verantwoordelijk voor het ruimen van niet-gesprongen explosieven.

Het terrein van Werk aan het Spoel werd ingericht om aan beide taken van de EOD te kunnen voldoen. De fortwachterswoning diende als kantoor. De grondgedekte bomvrije gebouwen op het terrein werden gebruikt als werkplaats, wasplaats en opslagplaats voor binnengebrachte explosieven. De halfronde golfplaten en houten loodsen dienden als modellenzaal, leslokaal, 'een knusse cantine' en als ruimte voor de historische collectie. Een groot aggregaat

zorgde voor stroom en een houten onderkomen bood plaats aan de toiletten die in de winter steevast bevroren. Achter de parkeer-ruimte bevond zich een geïmproviseerde plek voor de vernietiging van vuurwerk en explosieven.

Een zware explosie

Op vrijdag 26 februari 1960 kwam het fort aan de Lek landelijk in het nieuws. Die middag waren EOD-medewerkers bezig met het leegbranden van een partij van 417.600 geweerpatronen. Dat gebeurde in een afgesloten betonnen schuilplaats op het noordelijk deel van het fort. Via de periscopookoker boven op de bunker werden de patronen aangestoken. Maar het ging helemaal fout: na 12 minuten volgde een oorverdovende explosie met een enorme luchtdruk oostwaarts. De zware bunker knalde uit elkaar en enorme brokstukken beton vlogen honderden meters door de lucht.

Bij het ongeluk raakten vier man gewond. Drie van hen werden tientallen meters door de lucht weggeblazen, kwamen onderaan de wal bij de fortgracht terecht en raakten zwaargewond. De vierde

De explosie op Werk aan het Spoel sloeg een krater van wel 12 meter diep met een middellijn van 25 meter. Fotocollectie Elsevier | Nationaal Archief, Den Haag

In 1995 werd Werk aan het Spoel gekraakt. Het terrein was in die tijd volledig overwoekerd. Er was onder andere een garage gevestigd, De Laatste Halte geheten, gespecialiseerd in oude Citroëns. Kenniscentrum Hollandse Waterlinies, Fort bij Vechten, Bunnik

ontsnapte ternauwernood aan de dood. Vlak naast hem kwam een enorm blok beton neer; het uitstekende wapeningsijzer verbrijzelde zijn been en heup. De gewonden werden afgevoerd naar het Barbara ziekenhuis in Culemborg. Anderhalve week later overleed een van de slachtoffers aan zijn verwondingen.

In 1993 verliet de EOD het Werk aan het Spoel en verhuisde naar de Sergeant-Majoor Scheickkazerne aan de Gutenbergweg op het industrieterrein in Culemborg. In 2011 vertrok de EOD van daaruit naar Soesterberg.

Munitie op Fort Everdingen

Fort Everdingen werd vanaf de jaren 1960 voornamelijk gebruikt als opslagplaats voor munitie. Zo werd in 1963 een Hinderwetvergunning verleend voor de opslag van maar liefst 280.000 kilo ontplofbare stof in de bomvrije gebouwen. Tussen 1966 en 1973 werden gebouwen op Fort Everdingen stapsgewijs overgedragen aan de EOD, weer voor de opslag van munitie. Het hoofdkwartier bleef op Werk aan het Spoel gevestigd. In 1973 kwam Fort Everdingen helemaal in handen van de EOD en vond de stalling en het onderhoud van EOD-voertuigen er plaats. In de toren werden leslokalen ingericht met instructiemodellen van allerlei soorten bommen en granaten. In de toren bevonden zich ook twee lokalen voor het uitvoeren van zogenaamde zware röntgen- of stralingsfotografie. Die diende om de inhoud en zwakke plekken in de (geroeste) wand van projectielen te ontdekken.

Op het terrein van Fort Everdingen was een omheinde 'bommentuin' ingericht. Hier konden cursisten kennismaken met allerlei soorten explosieven. Foto uit 2005. Stichting Honswijk-Everdingen, Everdingen

De afdeling zware röntgen in de toren, hier op een foto uit 2002, bleef nog tot 2013 in gebruik. Ab Baak | Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag

Fort Everdingen werd in 1992 gerestaureerd. De gronddekking op de gewelven van de toren werd afgegraven, waarna het dak waterdicht werd gemaakt. Ook werd de regenwaterafvoer hersteld, die door de tussenmuren, via de druipkokers, naar de reinwaterkelders liep. De klinkerbestrating op het terrein werd eveneens in oorspronkelijke staat teruggebracht. De centrale Artillerieloods 3 werd gerenoveerd, waarbij de buitenkant weer werd opgesierd met de vroegere brandbestrijdingsmiddelen, zoals schoppen, bijlen en vuurzweepen.

In januari 2012 verliet de EOD ook Fort Everdingen en verhuisde naar Soesterberg.

Landschap met meerwaarde

De herwaardering voor het eeuwenoude waterlinielandschap ontstond in het laatste decennium van de twintigste eeuw, toen het ministerie van *Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM)* opmerkte dat er een groene gordel om de Randstad lag: de restanten van de voormalige Nieuwe Hollandse Waterlinie. Van de Waterlinie was in de jaren ervoor veel verloren gegaan door een gebrek aan beheer. Vernielingen, bouwprojecten, wegeaanleg en ingrepen in het landschap hadden hun tol geëist. Tegelijk nam de waardering voor het in cultuurhistorisch opzicht waardevolle erfgoed langzamerhand toe.

Om de linie te beschermen en behouden startte in 1999 het Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie. De toekenning van 150 miljoen euro, het toewijzen als Nationaal Landschap (2005) en Rijksmonument (2009) leidde ertoe dat veel restanten van de linie konden worden gerestaureerd en een nieuwe bestemming kregen. Ook werd de Waterlinie in zijn geheel als toeristische bestemming aantrekkelijk gemaakt door de aanleg van wandel- en fietsroutes.

Begin eenentwintigste eeuw heeft die waardering voor het gebied waar deze Voetnoot over gaat geleid tot zeer geslaagde herbestemming en conservering, maatregelen die als schoolvoorbeeld

Groepsschuilplaatsen van het type P en basement van een G-kazemat langs de Diefdijk op een foto uit 2003. Chris Will, Everdingen

Luchtfoto van Werk aan het Spoel uit 2015. De in een grassculptuur weergegeven contouren van de waaiersluis (linksonder) zijn goed zichtbaar. Aerophoto Schiphof | Sitebureau Hollandse Waterlinies, Utrecht

dienen van hoe men dat in de rest van de Waterlinie graag had gezien.

Nadat de EOD het Werk aan het Spoel had verlaten, werd het fort na 1995 tot twee keer toe gekraakt. In 2001 verwierf de gemeente Culemborg het in eigendom. In 2009 verlieten de laatste krakers het terrein en werd de verwilderde locatie herontwikkeld en vormgegeven naar ontwerp van Atelier de Lyon en bureau Rietveld Landscape. De strakke grassculptuur is gebaseerd op de historische contouren met toevoeging van nieuwe elementen. Het vernieuwde fort kreeg vanaf 2012 een economische impuls onder regie van de stichting Werk aan het Spoel en groeide uit tot een waardevolle culturele en culinaire pleisterplaats aan de Lek.

Het authentiek bewaard gebleven Fort Everdingen vroeg niet om een nieuwe vormgeving maar vooral om toekomstbestendig beheer en onderhoud. Het grote fort werd door de rijksoverheid verkocht en in 2015 in gebruik genomen door een particuliere onderneming. Naast een ambachtelijke brouwerij met een proeflokaal en een bedrijf voor restauratie en maatwerk in meubels en lijsten kent het fortterrein ook een kleinschalige kampeergelegenheid.

Behalve deze twee trekpleisters biedt het post-militaire UNESCO landschap rondom Culemborg en Everdingen veel Waterlinie-erfgoed aan wandelaars en fietsers. In de Goilberdingervaard, die wordt beheerd door Geldersch Landschap en Kasteelen, liggen

Een rondleiding op Fort Everdingen ergens in de jaren 2010. Chris Will | Stichting Honswijk-Everdingen, Everdingen

betonnen groepsschuilplaatsen. Die schuilplaatsen vinden we ook aan de Breedsteeg en onderlangs de Diefdijk, evenals de restanten van een enkele G-kazemat. Aan de kop van de Diefdijk treffen we een reconstructie, of beter, een moderne verbeelding van twee negentiende-eeuwse nevenbatterijen. In het Everdingse gedeelte, beheerd door het Utrechts Landschap, liggen ook restanten van groepsschuilplaatsen en limietpalen. De sluisen bij Werk aan het Spoel zijn verdwenen, maar het inundatiekanaal is in oude glorie hersteld. Bij Fort Everdingen is de situatie andersom: het ensemble van de inundatiesluisen is goed bewaard, maar het inundatiekanaal ligt er vooralsnog enigszins verwaarloosd bij.

De overbodige 'dode weermiddelen' verloren na 1945 definitief hun functie voor de nationale veiligheid. Het bijzondere erfgoed in een setting met hoge natuurwaarden vervult nu, inclusief het predicaat UNESCO Werelderfgoed, een belangrijke cultureel-maatschappelijke functie in dit mooie rivierenlandschap.

Geraadpleegde literatuur

- Anoniem, *Bestek etc. van eenen bomvrijen Toren in het Fort op het vereenigingspunt der Lek- en Diefdijken nabij Everdingen etc.*, Eerste fortificatie-directie, Gorinchem 1845
- Anoniem, diverse artikelen over de Waterlinieoefening in 1889 in: *Dagblad De Tijd*, *Nieuwe Amsterdamsche Courant*, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, *Het Vaderland en Algemeen Handelsblad* (Delpher)
- Anoniem, artikelen over de Waterlinieoefening in 1910 in: *De Vijfheerenlanden* en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, augustus en september 1910 (Delpher)
- Bijl, A., *Het Gelders Water*, proefschrift, Vuren 1997
- Jansen, G., *Dagboek 1939-1945*, manuscript en fotoalbum, Regionaal Archief Rivierenland, Tiel
- Kerkum, P.C. van, 'Accessen in inundatiestellingen. Aanval en verdediging in oefen- en oorlogspraktijk', in: *Water ter verdediging. Vestingbouwkundige bijdragen*, 's-Gravenhage/Zutphen 1994, pp. 25-49
- Koen, D., Bureau B+B, Rietveld, R. en Simons, A., *Versteende ridders. De Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Wageningen 2009
- Koen, D., *Stelling van Honswijk. Vestinglandschap aan de Lek*, Amsterdam 2015
- Kraijenhoff, C.R.Th., *Memorie betreffende de eerste of capitale Waterlinie dezer Provintie aan de Oostzijde van de Zuiderzee af, tot aan de Merwede toe, en het formeren eener artificiele Inundatie voor dezelve, etc.*, manuscript, Muiden 1796
- Lägers, H., 'Het Spoel en Everdingen. Twee forten in de Nieuwe Hollandse Waterlinie', in: *Culemborgse 'Voetnoten'*, nr. 22, december 1999, pp. 2-22
- Sabron, F.H.A., *De oorlog van 1794-95 op het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden*, Breda 1893
- Will, Chr., *De Diefdijklinie*, Hollandse Waterlinie Erfgoedreeks, Amsterdam 2016
- Will, Chr., *Sterk Water. De Nieuwe Hollandse Waterlinie*, Utrecht 2019
- Woensel, J. van, *Vrij van explosieven. De geschiedenis van het EOCL en zijn voorgangers, 1944-2004*, Amsterdam 2004

Archivalia

Documentatiecentrum Stichting Menno van Coehoorn, Utrecht
Kenniscentrum Waterlinies, Fort bij Vechten, Bunnik
Nationaal Archief, Den Haag
Regionaal Archief, Nijmegen
Regionaal Archief Rivierenland, Tiel
Stichting Geschiedkundige Verzameling Explosieven Opruimings
Dienst, Soesterberg

Over de auteur

Chris Will op Fort
Everdingen. Martin van
Lokven, Den Dolder

Chris Will (1953) is kunsthistoricus en werkte onder andere bij het Singer Museum in Laren en Museum Boijmans van Beuningen in Rotterdam. Bij Kunstfort Asperen maakte hij deel uit van de tentoonstellingscommissie. Hij was oprichter van de stichting Fort Everdingen (2004). Ten slotte was hij werkzaam bij het Nationaal Project Nieuwe Hollandse Waterlinie in Utrecht (2008-2018). In 2019 verscheen de vernieuwde versie van zijn standaardwerk *Sterk Water. De Nieuwe Hollandse Waterlinie* (uitgeverij Matrijs, Utrecht).

De schrijver bedankt de Stichting Werk aan het Spoel en de Stichting Honswijk-Everdingen.

COLOFON

Culemborgse Voetnoten, nummer 78, april 2024

ISSN: 0929-1334

Een uitgave van het Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden,
opgericht 14 oktober 1937.
www.voetvanoudheusden.nl

Redactie

Michiel Bugter

Huib Clarisse

Yvonne Jakobs

Margreet de Nie-Sarink

Jan Smits

Redactieadres

Michiel Bugter

Spoorstraat 34, 4101 XK Culemborg

E-mail: redactie@voetvanoudheusden.nl

De redactie heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van het beeldmateriaal in deze Voetnoot te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de redactie wenden.

Vormgeving en grafische productie

Studio Bassa, Culemborg

Secretariaat Genootschap

Arjan van Heiningen

Appelboom 11, 4101 VE Culemborg

E-mail: secretaris@voetvanoudheusden.nl

Bankrekening

NL90 INGB 0005 023 582

t.n.v. Genootschap A.W.K. Voet van Oudheusden.

Lidmaatschap

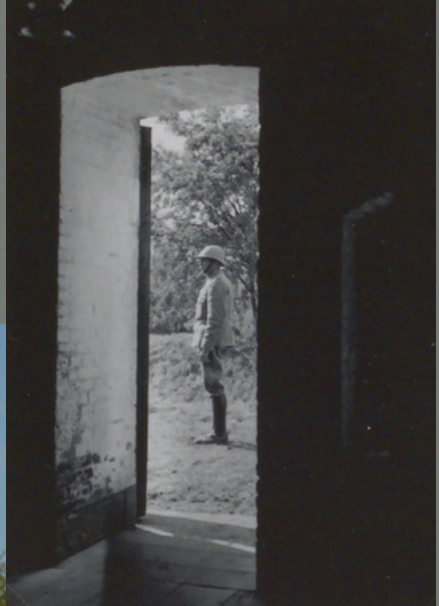
Lid worden van Voet?

Mail ledenadministratie@voetvanoudheusden.nl

De contributie bedraagt € 19,- per jaar.

Een extra bijdrage stelt het bestuur bijzonder op prijs.

Voet is een culturele ANBI.

Wie in Culemborg door de wijk Parijsch wandelt, komt op het Forteneiland door straten met namen als Waterlinieweg, Waaiersluis, Batterij, Bastion, Lunet en Torenfort.

Waarom heten deze straten zo? Ze verwijzen allemaal naar de Hollandse Waterlinies, een uniek en typisch Nederlands verdedigingsstelsel dat eeuwenlang het land moest beschermen tegen invallers. Fort Everdingen en Werk aan het Spoel zijn in het buitengebied van Culemborg de opvallendste onderdelen van dit UNESCO werelderfgoed.

In deze rijk geïllustreerde Voetnoot beschrijft Chris Will de geschiedenis van de Hollandse Waterlinies bij Culemborg en Everdingen, waarbij het verhaal van de twee forten centraal staat. Hij neemt ons mee naar de Franse inval in 1795, naar mobilisaties in spannende tijden, vertelt over oefeningen waar heel Culemborg voor uitliep en laat zien hoe Werk aan het Spoel en Fort Everdingen in de huidige tijd een nieuwe bestemming kregen.